

प्राचीन नेपाल ANCIENT NEPAL

संख्या १८१
कार्तिक २०६९

Number 181
November 2012

सम्पादक मण्डल
प्रधान सम्पादक
भेष नारायण दाहाल
सम्पादक
भरतमणि सुवेदी
राम बहादुर कुँवर
श्यामसुन्दर राजवंशी

Editorial Board
Chief Editor
Bhesh Narayan Dahal
Editor
Bharat Mani Subedi
Ram Bahadur Kunwar
Shyam Sunder Rajbamshi

विषय-सूची Contents

अंग्रेजी खण्ड English Section

- Manakamana: the goddess who fulfills the wishes of the people**
Dr. Shaphalya Amatya 1-4
- A Manuscript on Sunayasri Misra**
Sukra Sagar Shrestha 5-15
- Legislation for the Conservation and Management of Kathmandu Valley
World Heritage Property**
Suresh Suras Shrestha16-23
- Comments on the Buddha's Birthplace, Buddhism and Sunyata**
Prof. Dr. Khadga Man Shrestha24-25

नेपाली खण्ड Nepali Section

- जलशयन नारायण
प्रा.डा.वीणा पौड्याल..... २६-३४
- वसन्तपुर दरबार : भक्तपुर
पुरुषोत्तमलोचन श्रेष्ठ..... ३५-३७
- मध्यकालीन नेपाली भाषाका विशेषता
डा.विदुर चालिसे..... ३८-४४
- प्राचीन स्मारक संरक्षण ऐन, २०१३ मा संशोधन र परिमार्जनको खाँचो
श्यामसुन्दर राजवंशी..... ४५-६०

On Cultural Tourism

Manakamana: the goddess who fulfills the wishes of the people

- Dr. Shaphalya Amatya

The temple of goddess Manakamana is situated on the top of a hill known as Kafakdada. It is located at Manakamana Village Development Committee in Gorkha district. It is 106 k.m west of Kathmandu and 94 k.m west of Pokhara. These days one can easily reach there by cable car from Kurintar. Since ancient times it is one of the most revered and visited pilgrimage sites. The temple is a traditional Nepalese roofed temple. This is a two-tiered temple with an outer ambulatory. It is very unique because most of the temples with an outer ambulatory are either Siva or Vishnu temples except the temple of Manakamana. The two tier copper roof of the temple and the woodcarvings in almost all the roof struts and windows and doors have made it more beautiful and attractive. To make it more eye catching red banners and wind bells have been hanged below the roofs. The temple has occupied the most prominent place in the big courtyard of this complex. It is constructed by raising a plinth above the ground. In the roof of the first floor there are four kusalas or corner trusts and sixteen other trusts. In these trusts the images of Astamatirkas are engraved. Similarly in the roof of the second floor of the temple there are also twenty struts. The bronze flags called Patahs have been hanged from the pinnacle down to the first floor of the roof. Another attraction of this temple is the tympanum of the main entrance. The image of Manakamana Devi with four hands has been carved on it. On its upper portion there are images of Chepu or legendary dragon and Nag.

It is believed that the king of Gorkha Prithivi Pati Shah (BS.1734-BS.1773) had built this temple. But some historians believe that it was built during the time of King Ram Shah of Gorkha (BS.1671-BS.1693). The antiquity of this temple goes back to the period

of king Prithivi Narayan Shah, the founder of Shah dynasty in Nepal. Available records say king Prithivi Narayan Shah had established a trust in BS.1820 for the worshipping of Manakamana and Bakreyshwar Mahadev and feeding to pigeons every day. He had also established another trust for worshipping by a Vajracharya priests in its anniversary in BS.1825. The bronze bell donated by King Prithivi Narayan was broken and then in BS. 1950 priest Kul Man Thapa had repaired it. Another inscription says the four brothers Sur Bir, Kar Bir, Fauda Singh and Khagda Singh erected gold gilded main gate way of the temple in BS 1859, during the priesthood of Ranya Thapa. The bronze bell erected by King Girwan Yoddha in BS.1869 was broken, it was then repaired by Kulman Thapa in BS 1950, and it is placed in a rest house in the southern side. The upper roof of the temple was made of copper sheets during the reign King Surendra Bir Bikram in BS1928. According to an inscription in BS 1961 Harsha Man Maharjan of Sako tole of Patan donated a golden gate made by Nuche Raj Vajracharya of Patan Gananbahal during the priesthood of Kul Man Thapa. In BS2016 the tile roof of the temple was deteriorated and corrugated roof has substituted it. In BS2026 the corrugated roof was replaced by copper roof during the reign of King Mahendra. In BS.2026 on both the roofs struts depicting various Astramatrika deities such as Brahamayani, Vaisanavi, Maheswari, Indrayani, Kaumari and so on have been placed. The temple complex has numerous artifacts and decors majority of them are bells donated by numerous individuals. It is one of the richest temples in the country. It has 7659 ropanis of land and 423 ropanis of land as its flower garden and it has a compound of 34 ropanis as its property.

The main entrance is on the south. It has carved lattice windows on both sides covered by copper sheets. On both side of this door there are embossed figures of Khavah or evil spirit in a shape of a skeleton and other Gana or follower of Lord Shiva. Similarly there are embossed figures of Ganesh and Kumar on two sides of the door. Inside the sanctum sanctorum one can see five non-iconic images of the goddess in the form of solid rocks. These non-iconic figures are worshipped as goddess Manakamana, Bhairav, Ganesh, Kumari, Chamunda and Betal. These non-iconic figures are placed under a beautifully carved silver frame with tympanum. In the midst of the tympanum there is a Garuda, on both side there are Nag Kanya and Makaras. The whole sanctum sanctorum is covered by silver with beautiful carvings. Immediately outside the frame there are two silver lion figures and on both side of the entrance of the inner shrine there are carvings of immortal eyes and Kalash. In this room embossed figure of Durga and Kali have been hanged on the wall. The attendants of the deity Bhairav on the north-east and Murkata or Khava on the east both of them are in non-iconic form have been placed outside the temple gate.

In front of the main gate of the temple a lion holding flag has been kept on the top of a stone pillar. Similarly numerous bronze bells of different sizes have been hanged on the stone stands. The whole temple complex is stone paved. The open veranda supported by twelve carved wooden pillars. It has 1.41 meter wide circumambulation path. Every piece of wood in this temple has carvings such as in the capitals or methas of the pillars have peacock, animals, creepers of plants, and some human figures. Above the capitals in the beams or ninah there are also carvings of various animals. On the cornice of the first floor there are three lattice windows. The copper roof of this floor is supported by sixteen carved struts and four kusalas or winged horses. On the roof of the second floor there are lattice windows each one in four sides of the temple. The copper roof is supported by sixteen carved struts and four kusalas. There are four metal Bhairav figures in its four corners. Above this roof there are four ceremonial mirrors known as jvalanhayka and in the middle there is a gold gilded pinnacle. Both the roofs are decorated by phaygah or

wind bells and jhallar or frills.

The temple of Manakamana has been renovated for numerous times over the centuries. The pujari or priest performs daily prayers and ritual in the temple behind closed doors by offering eggs, oranges, rice, red powder and strips of cloth to the deities. Only after performing the daily ritual worship of the deity by the priest, the shrine is opened to the general public for performing their worship. People believe Manakamana Devi fulfills the wishes of her devotees, thus called the wish fulfilling deity.

According to a popular legend the queen of King Ram Shah of Gorkha (AD. 1614-1636) possessed divine powers. This secrecy of her was known to only her most favorite devotee Lakhana Thapa. One day this secrecy of the queen was discovered by the king. The king saw his queen disguised as a goddess. The king then revealed this secrecy to the queen but he died immediately. The shocked queen committed sati by jumping into his funeral pyre. It is said that her devotee Lakhana Thapa was very much grieved by all these happenings. He was lamenting tremendously or profoundly. Then the dying queen consoled her devotee Lakhana saying that she would reappear near his home soon. After six month when a farmer was ploughing his field. He hit a stone and from the cleaved part of it blood and milk started flowing. It became great news and it only stopped when Lakhana worshipped it with his tantric power. The present Thapa Magar priests trace their relationship with the legendary Lakhana Thapa. The present pujari or priest is the 17th generation descendent of Lakhana Thapa.

Whatever the legend may be Goddess Manakamana is considered as Champawati, the queen of King Ram Shah of Gorkha. According to Gorkha Vamsabali after the death of King Ram Shah during the reign of his son Dambar Shah Manakamana Devi has appeared. But according to another source an application of a contemporary of King Prithivi Narayan Shah named Gyankar Bada's son Bhawakar Bada a person named Dhan Deo Gurung while digging Kafakya Dada for constructing road goddess Manakamana has appeared.

Manakamana is also considered as goddess Mahalaxmi. Its daily worshipping is performed by a Thapa Magar priest according to tantric rituals. But before that bath and simple worshipping is

performed. The sacrifices of animals and birds are done only after performing tantric worshipping in the morning. On every full moon day or Purnima, Eada Dasain, Chaitra Dasain especial worshipping is performed by the Vajracharya priest of Jhaobahal, Kathmandu. On every full moon day or Purnima a goat is sacrificed as an offering from the state. Except on the eleventh day of every fortnight of a lunar month known as Ekadashi and Aushi or Amabashya or the fifteenth day of the dark half of every lunar month sacrifices are performed here every day. Goddess Manakamana is invited and worshipped in the Samyak festival solemnized in every twelve years. This is also a good example of religious synchronism among the Nepalese. In fact the goddess Mankamana is worshipped by both Hindus and Buddhists with equal veneration. She is regarded as one of the seven sisters of Bharavi of Nuwakot. She is also considered as one of the seven sisters of Kalika of Gorkha.

Manakamana temple lies 12 Km south of historic town Gorkha and located on a prominent ridge (1302 meter above sea level) overlooking the river valleys of Trisuli (south) and Marsyangdi (west). The unique location of the place is dramatized during winter when the ridge appears as an island above the sea of morning mist spectacular views include deep valleys, terraced fields and the Manaslu-Himalchuli and Annapurna ranges. In the past, the only access to the region was by arduous climb of over five hours but one can now visit the shrine in comfort by Manakamana by cable car. The reward on reaching the shrine is spiritually satisfying. But one thing is clear that this facility of cable car has killed the romance of trekking from Mugling to the temple site, which takes around four to six hour journey. Every Nepali aspires to visit Manakamana at least once in their life time. These days because of the cable car the site has become an attraction to the foreigners also specially to the Indian tourists. The temple is managed by Manakamana Area Development Committee with the assistance of the trustees and the priest. There are Sattals and Patis or rest houses around the temple precinct.

Since some years this majestic temple is facing dangers from land slide and menace of rodents. The Department of Archaeology (DOA) and the local

stake holders are trying to solve this problem. It seems that the temple as a whole is sinking slowly. The western side of the temple is in great danger. The experts from the DOA have unanimously opined that the whole temple should be demolished after keeping total documentation and records, including photographs, drawings, measurements etc. and reconstructing it. Demolition and reconstruction is not an easy task. There are always possibilities of losing rare and original artifacts and other antique materials in the process. The DOA should thoroughly examine the monument whether the total demolition is necessary or not. If the main walls of the four sides of the temple are strong or could be made strong by strengthening them with iron beams or concrete beams or by any other means the restorer should do accordingly. Therefore, an expert given responsibility for this project should be very knowledgeable and experience in doing such works. This temple is our national heritage. There should not be any negligence and compromise while reconstructing it. We should try to retain maximum original structures and materials used in this temple. The portion where the damage has been done by the land slide strong retention walls have to be constructed and proper drainage facility should be developed around the courtyard of the temple. To my mind the best approach will be the Nepal Government should form an expert committee to guide, monitor and evaluate the reconstruction work.

Selected Bibliography:

1. Niels Gutschow, Architecture of the Newars: a History of Building typologies and Details in Nepal, Vols.I,II, & III, Serinda Publications, INC, Chicago,USA, 2011.
2. Pragya Dr. Jagman Gurung, Gandaki Prasawan Chetrako Sanskritik Sampada, Kathmandu, BS2067.
3. Pragya Dr. Jagman Gurung, Nepalko Rastriya Samikaranko Pariprekchama Gandaki Prasawan Chetrako Trithasthalharuko Bislesanatmak Adhayan, Kathmandu, BS. 2061.
4. Gorkhako Itihasik Samagri, eds, Tulsi Ram Vaidya , Dhanavajra Vajracharya, Tribhuvan University, Kathmandu, BS.2029.
5. Internate Informations.

Manakamana Temple

A Manuscript on Sunayasri Misra

- Sukra Sagar Shrestha

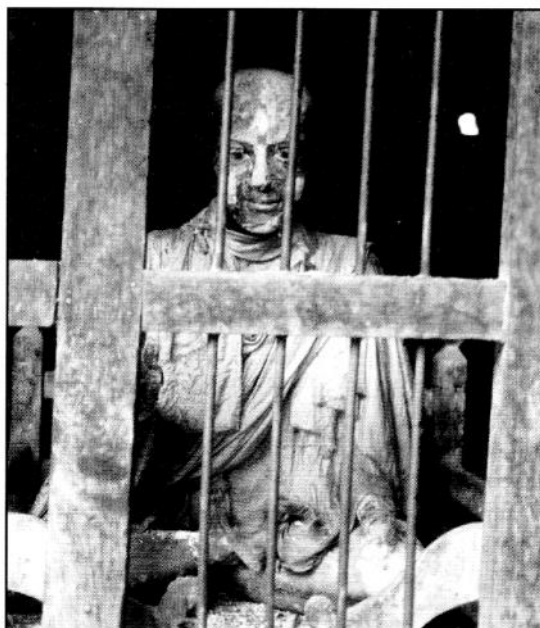
It was often used to be heard from Newar Brahmin community that they had in history one Brahman "Kulangar", a derogative term often pronounced by Newars to the nasty boy in the family. The word loosely means the destroyer of lineage. But why he was so important and famous is an interesting matter.

* Same way late Professor Asa Ram Shakya used to claim that he belonged to Brahmin lineage. How could a Brahman be a Kulangar and a Shakya be a Brahmin, remained a question all the time I could never guess and think this fact to be a true. Both the problems have a common source of information and solved the problem.

During my tenure in Department of Archaeology some one in the last decade of twentieth century came with photocopy of a manuscript to get that transliterated and forcibly ordered me to accomplish the job to be done within two days. He seemed a high ranking official in some other organisation who can bring earthquake under the seat of Director General of the Department of Archaeology. The order was placed in most authoritative way. Director General requested than ordered me to accomplish the job as commanded by the fellow. I did the job and handed over the transliteration copy to that authoritative man.

Later it was found that he was a Joint Secretary in the Office of the Parliament. That is why his order was so strong to our Director General. Though costly that time, I did one photocopy for me as well which made this article possible today.

The photocopy, I transliterated and given to the fellow, never came out in the print any form any where. The man who ordered our Director General is also no more in this world now. So, I did venture to dig into the historicity of this manuscript. The original manuscript should have been written by

Sunayasri Misra

Sunayasri Misra himself because the start is done in first person, which was lost or laying in some where in the corner. Hope! It will surface one day from some one's collection.

The present manuscript is found to be copied afterwards by some one again. The manuscript is written in Newari script and consistently scribed by single handed except few words added here and there. The name of the scribe is not found but the script is surely not contemporary to Sunayasri Misra and also the language. The date used in the manuscript is Sudrakadeva era quite rarely used in Nepalese manuscripts.

The manuscript gives good account on Sunayasri Misra who was devoted to Buddhism and spent his entire life on the development of that. It

gives also historical account of Yampibahi (not Bihar) in Patan. The vahi has also his statue. That is printed here. This is perhaps only bahi having a statue of the doner.

As has been advised by Sunayasri Misra, the account of his geneology was kept on recording. Though the manuscript found is not complete by itself, it is still important. The present copy ends with the name Sudhyandaruchi. The manuscript at last was found in collection of Asaram Sakya family. Therefore he could have claimed that his ancestors were Brahmin and he is descended from that Brahmin family.

The manuscript is presented here with photoprint, transliteration into devnagari and translated into English language, the analysis of the content and the further details about Sunayasri and Yampivihar will be presented in next article.

ऊँ स्वस्ति ॥ दुज श्री सुनय श्री मिश्रया, जन्मभूमि दक्षिणस, पञ्चराभूमि, कपिलयन१
 गरं सहरस, पितास, मातासथान, यवगृह जुरं, थन श्री कासिस, श्री ३ विशेश्वर२
 दर्शन याय मनस ईच्छा जुयाव पिता माता नेम्हस्के वेदा फोडाव पिता माता नेम्हं (स्तं)३
 मोदन भोक पुस्यं नमस्कार याडाव वेरा फोडाव श्री कासिस श्री ३ विसेश्वर व४
 शन यात वया जुरो, श्री कासियेस्तुन. गंगास मोड लूस्यं श्री ३ विसेश्वर नमस्कार या५
 ड, दर्शन याडा जुरो, समस्त देव नमस्कार याडा जुरो, थन दुज श्री सव्वंजजु तव६
 धड, महा पण्डित सेंयाव, स्वयाव विन्दरपं मोरन भोक पोस्यं नमस्कार याडाव गु७
 रू नाराव आखर सेंडा जुरो, ब्याकन, पुरान, जोतिष सेडा जुरो, वर्ष पंच ५ गु८

Om Hail! Brahmin (by caste) Sunayasri Misra, a resident of Kapilyanagara of panchala (country) in the south (who was) passing his life happily with his parents in his house, (all of a sudden) wishing to make a pilgrimage to Benaras went to his mother and father and asked for a farewell and arrived at Benaras. Having clinsed himself dipping in the River Ganga paid a visit to the lord Visesvara and all other (Sacred) shrines and temples (there in Benaras). He (then) came to know about a Brahmin (Pundit) Sarvagya who was a learned Brahmin Pundit and (thus) went near him and paid respect (as costumery done) and took him as a teacher and studied (under

him) about astrology, grammar and lexiography (on Sanskrit). He stayed with him for five years as a teacher and pupil.

रू व नाप चोडा जुरो ॥ थन उत्रापण्ठया खं डेडाव, उत्रापण्ठवय मनस इच्छा जुया१
 व उत्रापण्ठ, श्री नेपार वया जुरो, थेंसतुकनं, श्री ३ स्वयंभू चैत्य दर्शन याडा ।२
 व, नमस्कार याडा जुरो श्री ३ पशुपति श्री गुज्यश्वरि श्री गवकर्ण श्री बज्रयोगी३
 नि, थ्वते दर्शन याडाव नमस्कार याय घुरतुनं ललितापुरि नगर वयान श्री कु४
 म्भेश्वर दर्शन याडाव नमस्कार याय धुन काव वर्ष २ कुम्भेश्वरस्के चोडा जुरो ॥५
 थन हेमाञ्चलन उत्र भोतान्तया षं डेडाव, तवतवधं, महापुरूष, रामापनि६
 दुधक धाव खं डेडाव महा सज विज्ञ ग्याल्वा पुर्व्वं जन्मया (षं) सेंव महापु७
 रूष, तव तव धड रामा दु धक धाव डेडाव हेमारयन, उत्रापण्ठ वने मनस८

इच्छा जुयाव भोतान्त वडाव ल्हास थ्यनकाव, श्री विहरिस श्री ३ भगवान१
 शाक्यमुनि दर्शन याडाव, नमस्कार याय धुनकाव श्रीरामा भेत राडा जुरो, श्री२
 रामा मोडनं भोक पुस्यं नमस्कार याडाव विन्दर पाव, समस्तया षं डेडा बु३
 द्वाया खं, धर्मया ख डेडा, समस्त सेंडा, थन धम्मंस दुविय भारपाव, विच्छुचर्ज्या४
 धररपे भारपाव, केवल मनस ईच्छा जुयाव श्री रामासके विन्ति याडाव५
 गुरू नाराव विच्छुचुवकाव भिक्षु जुयाव गुरून भिक्षु नाम छुतं ब्रम्हच६
 युर्यं भिक्षु श्री सुनय श्री मित्रनामजुरं, विच्छु या ज्ञानखं जोगयाखं जया विज्ञय खं डेडा जुरो, धम्मंस दुवि७
 या जुरो, दिक्षापदान फोडा जुरो, थ्वतेसमस्तं पदार्थं राय धुनकाव व८

In the mean time (again) came to hear about the North. Wishing to visit there set foot for that and arrived in Nepal (valley). Immediately on arrival (there) went to Swayambhu and paid homage to that (and) also to Pasupati, Guhesvari, Gokarna and Vajrajogini, (after paying homage to all these shrines and temple) arrived in Lalitapuri (town) and went (there) to stay in Kumbhesvara where (he) stayed for two years and (in the meantime-there) heard about the Himalayas and the region (beyond) Bhota

Transhimalayan region) where big Lamas, learned ones who knew even the events of previous life and can foretell about next life inspired him (again) to leave Nepal valley in order to make a trip towards north (beyond the Himalayas) (wishing this) went on to Bhota country (Tibet) and arrived in Lhasa, then in the monastery (Drepung ?) paid homage to the Lord Shakyamuni (after paying homage) went to meet (Great) Lamas and also paid them respect (in Tibetan style) and listened (all about and on the religion and places of pilgrimage) also studied about the mode of Tibetan (meaning and way of) Buddha, Dharma and Sangha. After learning all about, wished to be anointed in Lama Buddhism and thus requested to become a Lama Bhichhu, Lama Guru anointed him a novice and named him Brahmacharya Bhichhu Srisunayasri Mitra in place of Sunayasri Mishra. Learning all about the religion, philosophy, community and all science of life and death as understood in Lamaism, he became a disciple in the Lamaism (went on studying the Dharma).

पं सान्द १० श्री रामाव नाप चोडा जुरो, मध्य देशस, श्री काशिस चोडाव स्व १
 ञ श्री नेपारस चोडाव सोया, श्व भोतान्तस चोडाव सोय 'धुनो, श्व स्वभेन सोय २
 धुनो ॥ स्वभेन तवधं भूमि, श्व स्वभेस नेपार तवधं, न्हापा देवभूमि, अनंग ३
 इव वसरपं चोगव, धम्मभूमि, थिति, निति, वहार, चरति नेपारस तव ष ४
 इ श्वते भारपाव, श्वते अर्थस, हानों, नेपार रिहा वने भारपाव गुरु षं रा ५
 नानके वेदा फोडाव श्री रामा मोडन भोक पुयाव नमस्कार याडाव नेपार ६
 निहा वया जुरो, नेपार थेस्तुनं, श्री स्वयम्भु चैत्य दर्शन याडाव नमस्कार या ७
 य धुनकाव, श्री ललितापुरि नगरस वस्यं यपि वाहारस चोडा जुरो ॥ वनवहि ८

Time was passing on, he was on and on in his study, all of a sudden he came to know, it has already been ten years that he has been in Tibet. A thought came up in his mind. He has lived with Lamas for ten years, he did stay in middle country (in Kapilyanagara) he passed five years in Benaras, he also did live (two) years in Nepal valley. He has lived in all those three places (Benaras- Kathmandu valley and Lhasa). Among all those three places he found the best place to live on is in Nepal valley

because- it is the land of gods and goddesses, all sorts of rules from all angle is there in Nepal, it is a great country (what Sunayasri Mitra thought) Feeling this from all angles he found a country (place) to live better is Nepal valley. Thinking this much he went to his teacher Lama and bade farewell (in Lamaist mode) and marched back to Kathmandu. Arrived in Nepal valley. Immediately on arrival went straight to Swayambhu and paid homage and circumambulated the stupa, then came to Lalitapuri and stayed in Yampivihar. Here wishing to construct a vahil (and got tested an auspicious piece of land, by an astrologer, then) that was found to the east of Yampi stupa (one of an Asokan Stupa standing on Northern part of Patan). In order to ask for this piece of land, went to the king Rudradeva (who was living then in Maningala palace and offered silver 36 krash (Karsa) and one gwada (a unit of money) then (the land was offered by the king that was requested for: then comes land-deed paper-The tamasuk om be its auspicious! sri sri on the year 752 of Sudarsa devaraj year (sudrakadeva era). Hail! (This is the land deed paper of) king Rudradeva offering the land to a celibate monk Bhichhu Sunayasri Mitra coming from Tibet (from beyond the Himalayas)

रि दयके मनस इच्छा जुयाव भूमि परिक्षा स्वयाव भिडभूमि श्री ३ यपि तु १
 पन पूर्व्व भूमि जुरं श्वगुरी भूमि फोने भारपं श्री मानिगर अधिपति श्री २ २
 लुद्रदेव थाकुरस्के, इनाप याडन भूमि फोडा जुरो, ओहो ऋष ३६ र्वड १ १-३
 वदोर, दोहरपा, भूमि फोडा जुरो ॥ ४
 श्रीयस्तु श्री श्री सुदर्षदेव राजा वर्यं ७ (५)२ स्वस्ति श्री श्री जय रुद्र देव याक् ५
 रसन, भोतान्तन ओव ग्राहाक ब्रम्हचर्यं भिच्छु श्री सुनय श्री मित्रस नाम्ने प्र ६
 सादि कृतं भूमि, स्वस्ति श्री मत्य मण्डले नवकास्तमध्य सुमेरु पर्वत राजस्य ७
 दक्षिणापण्ठे, ईहजाम्बु द्वीपे, सहालोक धातु भद्रकल्प वैमन्वन्तेर क ८

रि जुगे, हेमारय विन्दु पर्वतयोमध्य, आयर्या व्रतं पूण्यभूमौ वासुकि क्षेत्रे १
 श्री नेपाल मण्डले, श्री ३ स्वयम्भू चैत्य स्थाने आयर्यावलोकितेश्वरस्य विजय राज्ये २
 मनि लोहन्त्या, पच्छिम कुले, प्रभामत्या उत्र कुरे, पञ्च नद्या पूर्व्व कुरे, वागमत्या ३

दक्षिण कुले, एतन्मध्ये, पुण्य भूमौ, ररितापुरि महानरे, तंमध्ये, श्री
मनि४
कुमार थाने तस्य उत्ररे, इतिमार्गेन पश्चिमत, स्वथ मार्गेन उत्तर
श्री५
यंपि तुप भूमौग्यन पूर्वत स्वपमाग्यन दक्षिणत, एतमध्य मार्गेन पूर्व
प्रवे.....६
स, तभूम्यां, जथानगरकार, पर्वतमानेन सुवर्णं पुष्य मारार्घं प्रध्याकृत
.....७
ओहो कष ३६ ग्वड १ वेदार, आदाय स्वाधिनावर्तकं न्यायेन त्री
विक्रीन प्रसार.....८

Hail! In Matsyamandala (Name of a region) among ninekasta (in among the nine fortified settlement) on the south of Sumeru hill track, here in the Jambudvipa, sahaloka dhatu (?) Bhadrakalpa vaimanvantare, in iron age, at the center of the Himalayas in the sacred land of Aryans within the area of Vasuki (serpent king) in the valley of Nepal near Swayambhu (that also) within the regnal region of aryavalokitesvara (land of Bumgadyo) to the west of Manistone (also in western side) (but) north of Prabhavati and to the east of five rivers (and situated) at the south of Bagmati (river) in among this, sacred land in the city of Lalitapura. This also, laying to the north of Manikumara, to the south of the street of Iti, to the north (leading to) stupa street to the east of the place of Yampi stupa. After testing (the purity of land) all the conserational rituals of Kilanadi, Bighnahrana and Nadivandha then- the consecration of land purification also is done followed by the rituals of asking for the land (with the king) performed. Then conducted the Kumaripuja (worship of virgin) and salyadhorana Ekarsi (?) and sprouting seedlings of oats. After doing these much, the worship of consecration of Vastupuja performed and foundation stone laid for constructing the bahil (the small monastery)

दारपा, विद्यमान, श्री २ रक्षदेवजु शुभा। भूमि परिक्षा सोयाव
कील.....१
नादि, विधनहरन, यथोक्त विधिनदिग्बन्ध याडाव थ्वनलि भूमिशोधन
या२
डा भूमि याचना, कुमारि पूजादि धुनकाव शल्याद्वारण एकाशि
जवारो.....३
पनादि धुनकाव, वास्तु पुजाआदिन पाद स्थापन याडान बहिरि
दयका.....४
जुरो ॥ श्री श्री श्री गन्धरी साक्यमुणि, न्हसम्ह थापन याडा जुरो ॥
थ्वनलि.....५

प्रतिष्ठा याडा, वैशाख शुक्लपूर्णाशाशि, सुदर्ष देव राजा वर्ष ७५७ थ्व
गुलि.....६
दिनस सम्पूर्ण जुरो ॥ आगम बज्जबाराही आदिन थापना याड जुरो ॥
७५७ ड स न्ह; (it seems added later for clarification)

Seven Sakyamuni Buddhas as the main deities installed on the full moon day of Vaisakh of Sudarsadeva era 757. The consecration was concluded on this day. Also consecrated and installed are the icons of Agama and Vajrabarahi.

सर्व्वश्री मित्रन अमोघपाश लोक्यश्वर, निम्ह तारापेम्ह, रत्नचैत्य
छ.....१
म्ह थ्वते दयका जुरो ॥२
ब्रम्हचर्यं भिच्छु श्री सुनयश्री मित्र संस्कारित महाविहारश्री यंपिविहारी
नामथ्व जुरो ॥३
Following two lines are added later
संग भोज, भिक्षुजुतो, भोपयका जुलो ॥ थ्वनरि पिन्दपात्र ओह
याजु.....४
लो ॥ ऊं सुवर्णं चैते भक्तार, गजुरि, छाया जुलो, सुदर्षव राजा
वर्ष ७६२ श्राव सुक्र पञ्चमि शुभ

First of all Mitra, did offer two icons of Amoghpas Lokesvara, four Tara and one Ratna Chaitya (Chaitya made of pearl or precious or semiprecious stone?)

The monastery has been named "Sunayasri Mitrasanskarita Mahavihar Sriyampi Bihari"- the monastery yampibihara established by the celibate monk Sri Sunayasri Mitra.

All the celebate monks (were) offered the feast and begging bowl (made of) silver. The pinnacle of the chaitya (is made of) gold and consecrated on the fifth day of bright fortnight in the month of Sravana (July) of Sudarsaraja Era 762.

ब्रम्हचर्यं भिच्छु श्री सुनय श्री मित्रन, वंश दत्तले वंशावलि नाम चोय
मार धकं धास्य ताथा ॥
ब्रम्हचर्यं भिच्छुश्री सर्व्वश्री मित्र, २ सर्व्वश्री मित्रन थव ववुयातनामन
धम्मधातु भिच्छु दयका जुरो
ब्रम्हचर्यं भिच्छुश्री धम्मश्री मित्र
ब्रम्हचर्यं भिच्छुश्री जानश्री मित्र
ब्रम्हचर्यं भिच्छुश्री जोगश्री मित्र
ब्रम्हचर्यं भिच्छुश्री जोतिश्री मित्र ऊं सुदर्षदेव राज वर्ष ८७०
ब्रम्हचर्यं भिच्छुश्री रत्नश्री मित्र (This much is added later)

Celebate monk SriSunayasri Mitra (has) advised others to keep writing the chronology of all (in the future)

Celebrate monk Sarvasri Mitra
Sarvasri Mitra has made a Dharma dhatu Bhichhu
Celebrate monk Dharmasri Mitra
Celebrate monk Gyanasri Mitra
Celebrate monk Jogasri Mitra
Celebrate monk Jyotisri Mitra
Celebrate monk Ratnasri Mitra

Sarvasri Mitra has made a dharmadhatu Bhichhu dedicated to his father. (here conclusion of Dharma dhatu or chailfya? But written as Bhichhu which is unlikely)

ब्रम्हचर्यं भिच्छुभी गुणभी मित्र
ब्रम्हचर्यं भिच्छुभी रत्नाभी मित्र
ब्रम्हचर्यं भिच्छुभी जयभी मित्र
ब्रम्हचर्यं भिच्छुभी पृणभी मित्र
ब्रम्हचर्यं भिच्छुभी अभयभी मित्र
ब्रम्हचर्यं भिच्छुभी रूपभी मित्र
ब्रम्हचर्यं भिच्छुभी चन्द्रभी मित्र
ब्रम्हचर्यं भिच्छुभी दिनेभी मित्र

Celebrate monk Sri Gunasri Mitra
Celebrate monk Ratnasri Mitra
Celebrate monk Jayasri Mitra
Celebrate monk Purna Mitra
Celebrate monk Abhaya Mitra
Celebrate monk Rupasri Mitra
Celebrate monk Chandrasri Mitra
Celebrate monk Dinesri Mitra

ब्रम्हचर्यं भिच्छुभी विश्वभीमित्र
ब्रम्हचर्यं भिच्छुभी अमित्रभीमित्र
ब्रम्हचर्यं भिच्छुभी अषयभीमित्र
ब्रम्हचर्यं भिच्छुभी मुनिभीमित्र
ब्रम्हचर्यं भिच्छुभी मानभीमित्र
ब्रम्हचर्यं भिच्छुभी जगतभीमित्र
ब्रम्हचर्यं भिच्छुभी बुधभीमित्र
ब्रम्हचर्यं भिच्छुभी देवभीमित्र

Celebrate monk Visvasri Mitra
Celebrate monk Amitrasri Mitra
Celebrate monk Asayasri Mitra
Celebrate monk Munisri Mitra
Celebrate monk Manasri Mitra
Celebrate monk Jagatsri Mitra
Celebrate monk Budhasri Mitra
Celebrate monk Devasri Mitra

ब्रम्हचर्यं भिच्छुभी मञ्जुभी मित्र
ब्रम्हचर्यं भिच्छुभी जगतभी मित्र
ब्रम्हचर्यं भिच्छुभी संखभी मित्र
ब्रम्हचर्यं भिच्छुभी रक्षभी मित्र
ब्रम्हचर्यं भिच्छुभी भावभी मित्र
ब्रम्हचर्यं भिच्छुभी भवभी मित्र
ब्रम्हचर्यं भिच्छुभी शुभभी मित्र

Celebrate monk Manjusri Mitra
Celebrate monk Jagatsri Mitra
Celebrate monk Sankhasri Mitra
Celebrate monk Rakshasri Mitra
Celebrate monk Bhavasri Mitra
Celebrate monk Bhavasri Mitra
Celebrate monk Subhasri Mitra

ब्रम्हचर्यं भिच्छुभी इन्द्रभी मित्र
ब्रम्हचर्यं भिच्छुभी जगतभी मित्र
ब्रम्हचर्यं भिच्छुभी साहुभी मित्र
ब्रम्हचर्यं भिच्छुभी कर्मभी मित्र
ब्रम्हचर्यं भिच्छुभी सर्वभी मित्र
ब्रम्हचर्यं भिच्छुभी सूर्यभी मित्र
ब्रम्हचर्यं भिच्छुभी रूपभी मित्र
ब्रम्हचर्यं भिच्छुभी लोकभी मित्र

Celebrate monk Indrasri Mitra
Celebrate monk Jagatsri Mitra
Celebrate monk Sahu Sri Mitra
Celebrate monk karmasri Mitra
Celebrate monk Sarvasri Mitra
Celebrate monk Suryasri Mitra
Celebrate monk Rupasri Mitra
Celebrate monk Lokasri Mitra

ब्रम्हचर्यं भिच्छुभी दानभी मित्र
ब्रम्हचर्यं भिच्छुभी जोगभी मित्र
ब्रम्हचर्यं भिच्छुभी ध्यानभी मित्र
ब्रम्हचर्यं भिच्छुभी ज्ञानभी मित्र
ब्रम्हचर्यं भिच्छुभी भोगभी मित्र
ब्रम्हचर्यं भिच्छुभी जुगभी मित्र
ब्रम्हचर्यं भिच्छुभी जगतभी मित्र
ब्रम्हचर्यं भिच्छुभी विश्वभी मित्र

Celebrate monk Danasri Mitra
Celebrate monk Jogasri Mitra
Celebrate monk Dhyanasri Mitra
Celebrate monk Gyanasri Mitra
Celebrate monk Bhogasri Mitra
Celebrate monk Jugasri Mitra

Celebate monk Jagatsri Mitra
Celebate monk Visvasri Mitra

ब्रम्हचर्यं भिच्छुश्री मूनिश्री मित्र
ब्रम्हचर्यं भिच्छुश्री गुनश्री मित्र
ब्रम्हचर्यं भिच्छुश्री सदाश्री मित्र
ब्रम्हचर्यं भिच्छुश्री सूर्जश्री मित्र
ब्रम्हचर्यं भिच्छुश्री धनश्री मित्र
ब्रम्हचर्यं भिच्छुश्री प्रभाश्री मित्र
ब्रम्हचर्यं भिच्छुश्री मध्यश्री मित्र
ब्रम्हचर्यं भिच्छुश्री जनुश्री मित्र, श्वतेमित्र प्रद

Celebate monk Munisri Mitra
Celebate monk Gunasri Mitra
Celebate monk Sada Mitra
Celebate monk Surjasri Mitra
Celebate monk Dhanasri Mitra
Celebate monk Prabhasri Mitra
Celebate monk Madhyasri Mitra
Celebate monk Janusri Mitra, These many
(are) with the tital Mitra

ब्रम्हचर्यं भिच्छुश्री जगत देवरुचि १ ब्रम्हचर्यं भिच्छुश्री भोव्यन्द्र रुचि
३.....१
ब्रम्हचर्यं भिच्छुश्री मानदेव रुचि १ ब्रम्हचर्यं भिच्छुश्री स्वाभाव्य बन्द्र
रुचि ३२२
ब्रम्हचर्यं भिच्छुश्री मनोन्नरुचि ३। ब्रम्हचर्यं भिच्छुश्री श्रावक रुचि ३३
.....३
ब्रम्हचर्यं भिच्छुश्री रत्नेन्द्ररुचि ४, ब्रम्हचर्यं भिच्छुश्री अनाब्यन्द्र रुचि
३४.....४
ब्रम्हचर्यं भिच्छुश्री प्रभाव्यन्द्र रुचि ५, ब्रम्हचर्यं भिच्छुश्री जयन्द्र रुचि
३५.....५
ब्रम्हचर्यं भिच्छुश्री सहाब्यन्द्र रुचि ६, ब्रम्हचर्यं भिच्छुश्री जिनेन्द्र रुचि
३६.....६
ब्रम्हचर्यं भिच्छुश्री सकन्द्र रुचि ७, ब्रम्हचर्यं भिच्छुश्री मुन्यन्द्र रुचि
३७.....७
ब्रम्हचर्यं भिच्छुश्री जयचन्द्र रुचि, ब्रम्हचर्यं भिच्छुश्री सषान्द्र रुचि
३८.....८

(Then comes the list with Ruchi, why it became like
this is not understood)

Celebate monk Jagatdeva Ruchi
celebatemonk Bhogyachandra Ruchi
Celebate monk Mana deva Ruchi
celebatemonk Svabhabya Vandra Ruchi
Celebate monk Manontra Ruchi
celebatemonk Sravaka Ruchi
Celebate monk Ratnatra Ruchi 4

celebate monk Anabyandra Ruchi 34
Celebate monk Prabhabyandra Ruchi 5
celebate monk Jayandra Ruchi 35
Celebate monk Saha by Chandra Ruchi 6
celebate monk Jitendra Ruchi 36
Celebate monk Sakandra Ruchi 7
celebatemonk Munyandra Ruchi 37
Celebate monk Jaganendra Ruchi 8
celebatemonk Rushandra Ruchi 38
ब्रम्हचर्यं भिच्छुश्री विजयचन्द्र रुचि ९ ब्रम्हचर्यं भिच्छुश्री देव्यन्द्र
रुचि ३९
ब्रम्हचर्यं भिच्छुश्री दिनेन्द्र रुचि १० ब्रम्हचर्यं भिच्छुश्री अमल्यन्द्र रुचि
४०
ब्रम्हचर्यं भिच्छुश्री राज्यन्द्र रुचि ११। ब्रम्हचर्यं भिच्छुश्री गुन्यन्द्र
रुचि ४१
ब्रम्हचर्यं भिच्छुश्री अभाव्यन्द्र रुचि १२, ब्रम्हचर्यं भिच्छुश्री देव रुचि
४२
ब्रम्हचर्यं भिच्छुश्री कमयन्द्र रुचि १३, ब्रम्हचर्यं भिच्छुश्री धम्म रुचि
४३
ब्रम्हचर्यं भिच्छुश्री कम्मराज रुचि १४, ब्रम्हचर्यं भिच्छुश्री शिल्पेन्द्र
रुचि
ब्रम्हचर्यं भिच्छुश्री धम्मराज रुचि १५, ब्रम्हचर्यं भिच्छुश्री मान्यन्द्र
रुचि
ब्रम्हचर्यं भिच्छुश्री जयराज रुचि १६, ब्रम्हचर्यं भिच्छुश्री कपीलमुडी
ब्रम्हचर्यं भिच्छुश्री सुध्यन्द्र रुचि १७,

Celebate monk Sri Vijaya Chandra Ruchi 9
Celebate monk Sri Debyandra Ruchi 39
Celebate monk Sri Dinendra Ruchi 10
Celebate monk Sri Amalyandra Ruchi 40
Celebate monk Sri Rajyandra Ruchi 11
Celebate monk Sri Gunyandra Ruchi 41
Celebate monk Sri Abhabyandra Ruchi 12
Celebate monk Sri Deva Ruchi 42
Celebate monk Sri Kamayandra Ruchi 13
Celebate monk Sri Dharmma Ruchi 43
Celebate monk Sri KarmmaRaj Ruchi 14
Celebate monk Sri Silpendra Ruchi
Celebate monk Sri Dharmma Raj Ruchi 15
Celebate monk Sri Manyandra Ruchi
Celebate monk Sri Jaya Raj Ruchi 16
Celebate monk Sri Kapilamuni
Celebate monk Sri Sudhyandra Ruchi 17

वक्रवर्त्यरिक्कीसूत्रयणीमिह न र्वीदकत वगां बलिनामवायमानवध
मासनाथा

वक्रवर्त्यरिक्कीसर्वेमीमिह २ सर्वमीमिह न थववक्रयगनासन प्रस

वक्रवर्त्यरिक्कीधर्ममीमिह ३ धर्ममीमिह न थववक्रयगनासन प्रस

वक्रवर्त्यरिक्कीग्यानमीमिह

वक्रवर्त्यरिक्कीअगमीमिह

वक्रवर्त्यरिक्कीआदिमीमिह

वक्रवर्त्यरिक्कीवक्रमीमिह ५ सुदेववनागवधे दता ०

वक्रवर्त्यरिक्कीगुणमीमिह १ धीधर्ममीमिह न धीहानमीमिह न

वक्रवर्त्यरिक्कीनत्तामीमिह २ निष्कस्यत नद्रावकिद्युसनावदु

वक्रवर्त्यरिक्कीअयमीमिह ३ यदिगो धमती धी दयकारुला

वक्रवर्त्यरिक्कीयुष्मीमिह

वक्रवर्त्यरिक्कीअरुयमीमिह ४ श्रीरुडुफनाज वर्ष १०२

वक्रवर्त्यरिक्कीनयमीमिह

वक्रवर्त्यरिक्कीवेन्दमीमिह

वक्रवर्त्यरिक्कीदिनमीमिह

वक्रवर्त्यरिक्कीविश्वमीमिह

वक्रवर्त्यरिक्कीअमिहमीमिह

वक्रवर्त्यरिक्कीअवयमीमिह

वक्रवर्त्यरिक्कीमनिमीमिह

वक्रवर्त्यरिक्कीमानमीमिह

वक्रवर्त्यरिक्कीअगतमीमिह ५ वक्रवर्त्यरिक्कीधर्ममीमिह

वक्रवर्त्यरिक्कीवधमीमिह

वक्रवर्त्यरिक्कीदेवमीमिह

वक्रवर्त्यरिक्कीसङ्गीमिह

वक्रवर्त्यरिक्कीअगतमीमिह

वक्रवर्त्यरिक्कीसर्वमीमिह

वक्रवर्त्यरिक्कीवक्रमीमिह

वक्रवर्त्यरिक्कीरावमीमिह

वक्रवर्त्यरिक्कीरुवमीमिह

वक्रवर्त्यरिक्कीगोमीमिह

वक्रवर्त्यरिक्की ०० नुमीमि ॥
 वक्रवर्त्यरिक्की जगतीमि ॥
 वक्रवर्त्यरिक्की सादतीमि ॥
 वक्रवर्त्यरिक्की कर्मतीमि ॥
 वक्रवर्त्यरिक्की सर्वतीमि ॥
 वक्रवर्त्यरिक्की स्यतीमि ॥
 वक्रवर्त्यरिक्की न्यतीमि ॥
 वक्रवर्त्यरिक्की ताकतीमि ॥

वक्रवर्त्यरिक्की ज्ञतीमि ॥
 वक्रवर्त्यरिक्की जगतीमि ॥
 वक्रवर्त्यरिक्की धनतीमि ॥
 वक्रवर्त्यरिक्की ग्यातीमि ॥
 वक्रवर्त्यरिक्की रागतीमि ॥
 वक्रवर्त्यरिक्की रगतीमि ॥
 वक्रवर्त्यरिक्की जगतीमि ॥
 वक्रवर्त्यरिक्की विश्वतीमि ॥

वक्रवर्त्यरिक्की मतितीमि ॥
 वक्रवर्त्यरिक्की रुतीमि ॥
 वक्रवर्त्यरिक्की सदातीमि ॥
 वक्रवर्त्यरिक्की सजतीमि ॥
 वक्रवर्त्यरिक्की धनतीमि ॥
 वक्रवर्त्यरिक्की यरातीमि ॥
 वक्रवर्त्यरिक्की मयातीमि ॥
 वक्रवर्त्यरिक्की जततीमि ॥ धनमि ॥

राग्यनुयाय

वक्रवर्त्यरिक्की जगदवन्वि ॥ १ वक्रवर्त्यरिक्की रावन्वि ॥
 वक्रवर्त्यरिक्की मानदवन्वि ॥ २ वक्रवर्त्यरिक्की स्वरावन्वि ॥ ३०
 वक्रवर्त्यरिक्की मनानुन्वि ॥ ३ वक्रवर्त्यरिक्की धीवकन्वि ॥ ३३
 वक्रवर्त्यरिक्की नत्तन्वि ॥ ४ वक्रवर्त्यरिक्की जनावन्वि ॥ ३६
 वक्रवर्त्यरिक्की पुरावन्वि ॥ ५ वक्रवर्त्यरिक्की जयन्वि ॥ ३९
 वक्रवर्त्यरिक्की सदावन्वि ॥ ६ वक्रवर्त्यरिक्की जिनन्वि ॥ ३९
 वक्रवर्त्यरिक्की सकन्वि ॥ ७ वक्रवर्त्यरिक्की मन्वन्वि ॥ ४०
 वक्रवर्त्यरिक्की जयवन्वि ॥ ८ वक्रवर्त्यरिक्की मन्वन्वि ॥ ४०

वक्रवर्णविरुद्धी विजयवन्दनवि	१० वक्रवर्णविरुद्धी दयानन्दनवि
वक्रवर्णविरुद्धी दिग्वन्दनवि	११ वक्रवर्णविरुद्धी अमन्यवन्दनवि
वक्रवर्णविरुद्धी प्रणवन्दनवि	१२ वक्रवर्णविरुद्धी मुन्यवन्दनवि
वक्रवर्णविरुद्धी जगन्वन्दनवि	१३ वक्रवर्णविरुद्धी यवन्दनवि
वक्रवर्णविरुद्धी कामवन्दनवि	१४ वक्रवर्णविरुद्धी धम्मवन्दनवि
वक्रवर्णविरुद्धी कर्मवन्दनवि	१५ वक्रवर्णविरुद्धी धित्यवन्दनवि
वक्रवर्णविरुद्धी धम्मवन्दनवि	१६ वक्रवर्णविरुद्धी मान्यवन्दनवि
वक्रवर्णविरुद्धी जयवन्दनवि	१७
वक्रवर्णविरुद्धी शश्वन्दनवि	

Legislation for the Conservation and Management of Kathmandu Valley World Heritage Property

- Suresh Suras Shrestha

1. Introduction

There are different but own characteristics and fundamental traditional way of living in every society. They have their own traditional arts, crafts, architectures and many other things existing, which are the creations of their ancestors in such an indigenous way in the past; they are included in the definition of cultural heritage. In other ways, cultural heritage includes all the monuments, archaeological remains or sites, art and architectures which could be very tiny or larger in size.

However there are two types of cultural heritage: Tangible cultural heritage and Intangible cultural heritage; this paper will limited to explain on the legislation for the conservation and management of tangible cultural heritage of The Kathmandu Valley World Heritage Property. Tangible cultural heritage is nowadays, known as the 'Built Heritage' as well.

The *Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage* which was adopted by UNESCO on 16 November 1972, and executed from 1975. The Convention defines the Cultural and Natural heritage as:

Monuments : architectural works, works of monumental sculpture and painting, elements or structures and archaeological nature, inscriptions, cave dwellings and combination of features, which are of outstanding universal value from the point of view of history, art or science;

Groups of buildings : groups of separate or connected buildings which, because of their architecture, their homogeneity or their place in the landscape, are of

outstanding universal value from the point of view of history, art or science;

Sites : works of man or the combined works of nature and of man, and areas including archaeological sites which are of outstanding universal value from the historical, aesthetic, ethnological or anthropological points of view.

Nepal had ratified the convention in 1978 and Kathmandu Valley Heritage Site was proposed for the nomination as the World Heritage in 1979. It was listed in the list of WHS in the same year (Weise, 2005:22-34) and Lumbini (the birth place of Lord Buddha) was also listed as World Cultural Heritage later in 1997 (Dossier, 1996). Besides, Chitawan National Park and Sagarmatha National Park were also listed in the list of WHS as the World Natural Heritage Sites. Kathmandu Valley World Heritage Site comprises of seven monument zones (GoN/DoA, 2007:1). They are: Hanumandhoka Durbar Square Monument Zone, Patan Durbar Square Monument Zone, Bhaktapur Durbar Square Monument Zone, Pashupatinath Monument Zone, Changunarayan Monument Zone, Swayambhunath Monument Zone and Boudhanath Monument Zone (GoN/DoA, 2007:2).

The seven monument zone of the Kathmandu Valley was inscribed on the list of World Heritage based on its outstanding universal value. According to the operational Guidelines, outstanding universal value means cultural and/or natural significance, which is so exceptional as to transcend national boundaries and to be common importance for present and future generations of all humanity (UNESCO/WHC, 2008:14).

The authenticity of the Kathmandu valley world heritage property is retained through the unique form, material and substance of the monuments, displaying a highly developed traditional craftsmanship and situated within a traditional urban natural setting, which have however throughout history gone through the process of cyclical renewal (DoA/GoN, 2007:5). This authenticity of KVWHP is based on the understanding that its values are expressed by the attributes presented by the listed monuments and their surroundings.

As per the Operational Guidelines, properties nominated under criteria (I) to (VI) must meet the conditions of authenticity. Authenticity is a measure of the degree to which the values of a property may be understood to have been credible, truthful and genuinely expressed by the attributes of the property (UNESCO/WHC, 2008:21).

The integrity of the Kathmandu Valley World Heritage property is based on the understanding that each monument zone is comprised of listed monuments within a unique context (Weise, 2005:17). As per the operational guidelines, all properties nominated for inscription on the world heritage list must satisfy the conditions of integrity. Integrity is a measure of the wholeness and intactness of the natural and/or cultural heritage and its attributes (UNESCO/WHC, 2008:23).

The extent to which the property includes all elements necessary to express its outstanding universal value, is of adequate size to ensure the complete representation of the features and process which convey the property's significance, suffers from adverse effects of development and/or neglect. As per the operational guidelines, the delineation of boundaries is an essential requirement in the establishment of effective protection of nominated properties and should be drawn to ensure the full expression of the outstanding universal value and the integrity and/or authenticity of the property wherever necessary for the proper conservation of the property, an adequate buffer zone surrounding the nominated property should be provided for which has completely legal and/or customary restrictions placed on its use and development (UNESCO/WHC, 2005:24-26).

2. Legislations for the Conservation and Management of KVWHP

The Kathmandu Valley World Heritage Site is one of the earliest sites to be inscribed onto

UNESCO's World Heritage List (inscription in 1979, In Danger Listing 2003, Revision of nomination and removal from In Danger List in 2007), is probably one of the most intricate in the world composed of seven monument zones scattered throughout the Kathmandu Valley (Pradhananga & Landorf, 2011:6). The valley was completely untouched from western civilization and innocent from the technological progress at the time of inscription on the World Heritage Sites. But it could not remain uncontaminated for a long time and it also has come to the process of Westernization. However many systems has been existing since the origin or the construction of those monuments and heritages, sometimes with some reasons, they are slightly changing, but each and every heritage are preserved, conserved and managed yet; that's the reason, we could feel our ancestor's art and skills through their creativities as our heritage today.

Heritage nowadays we have are the creations of our ancestors for some distinct purposes. However, there were not any written rules; they had established different trusts (*GUTHI*) for its conservation and management at that time. We cannot find any written rules, regulations or legislation regarding conservation and management of those monuments or heritage, but some principles were introduced for heritage conservation in Lichchhavi period, when there were trust-system (Pradhananga & Landorf, 2011:6) established for the conservation of heritage, which was known as *GUTHI*. In the same way, the principles and legislations were also introduced in the Malla period (Karki & Singh, 2068), but they were either written on the inscription or in the small booklets (*THYASAPHU*), not as a governmental rules, regulations or legislation; which was continued until the revolution in 1950s in Nepalese politics. Simultaneously there were many *GUTHIs* established and continued following the conservation norms as per the social and religious values and norms. They preserved the heritage or monuments as per the authenticity of social or religious values and managed in the same way, however these were nothing written legislation to follow. Some individual *GUTHI* or the community was managing independently or in coordination with the royal family or government, were managing the heritage continuously.

After the revolution in 1950, government trying to manage and protect that local communities through their structures have been responsible for

their cultural heritage for centuries have cared for, managed and protected. Recent years have however, brought about significant change with government being authorized to care for this heritage within this present centralized state structure (Pradhananga & Landorf, 2011:1).

Although the government has been working for managing and preserving the heritage sites, the traditional system has also been continuing in the many communities in Nepal that communities has to follow the national legislation instead of their traditional norms and systems, however they do in coordination with the government agencies for management and conservation of the heritage sites. Not only the national legislation, there should be followed the international legislation for the conservation and management of KVVHP as well. So, there are three different ways to follow the norms, values and/or legislation for the conservation and management of KVVHP. They are:

- Traditional system or traditional norms and values
- National legislation
- International legislation

There do still exist many traditional systems on conservation and management of heritage in many communities in the valley. They have their own system for contribution and techniques, which are continuing from the past centuries through handing over to the generations and generations. Due to this system the monuments or heritage are still in their intact condition. So, without their coordination no one can do preserve and manage these heritages in those communities. However, few communities are following this system nowadays in comparing to their origin that many of the inscriptions of Lichchhavi and Malla period mention that the GUTHI were established for conservation and management of each and every monument when they constructed. Within the KVVHP, there also has existed this system for many monuments, the lineal community or the families still preserving and managing the monuments as it is their inherited responsibility. That is the reason that thousands of monuments in the valley has been surviving sustainably since their construction many centuries ago.

1. Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage, 16 November 1972

The convention was executed since 1975; however it was sanctioned in 1972, which

has 7 chapters and 38 articles. The convention defines the heritage and there are provisions for safeguarding and conserving the heritage as well. There is a provision for the formulation of "Intergovernmental Committee for the Preservation of the World Cultural and Natural Heritage", which is known as "The World Heritage Committee" (WH Convention, 1972: Article 8) and as well as its functions and responsibilities. The World Heritage Fund is also provisioned (WH Convention, 1972: Article 15) by the convention for safeguarding and protection of cultural and natural heritage in emergency. Nepal had ratified this convention in 1978 and inscribed its four heritage properties (two cultural and two natural) in the World Heritage list. After the ratification of the convention Nepal is a member of this convention and after inscribing heritage properties, Nepal must follow and execute all the rules and regulations as per the convention as a state party. That's why; world heritage convention is one of the significant legal tools for the conservation and management of Kathmandu Valley World Heritage Property. It cannot be go beyond this convention regarding the conservation and management of KVVHP, especially for outstanding universal value, authenticity and integrity of the property.

There is an Operational Guidelines for the implementation of World Heritage Convention, 1972 (Operational Guidelines). The aim of the convention is to ensure identification, protection, conservation, presentation and transmission to future generations of cultural and natural heritage of outstanding universal value (UNESCO/WHC, 2008:2). It has been noted that the world heritage program is a means of encouraging conservation of resources within designated sites and buffer zones on a local level while fostering a sense of collective global responsibility via international cooperation, exchange and support and spreading best practice in sustainable management (Pradhananga & Landorf, 2011: 2).

The 'systematic and reactive reporting' to report to the World Heritage Committee on the 'legislative and administrative provisions they have adopted and other actions which they have taken for the application of the territories'. Furthermore, a six yearly region-by-region system was put in place along with clear formats of the periodic reports (UNESCO/WHC, 2011:54-56). Although, this was a step forward towards better management of World

Heritage Sites, something that had been clearly lacking in the earlier years of the convention, there is still doubt about the benefits of the reporting process (Pradhananga & Landorf, 2011: 2).

In such a way, the World Heritage Convention, which deals with the concept of product of two separate movements focusing on the preservation of cultural and natural sites; approved in 1972 and adopted in 1976 after being ratified by twenty countries (Pradhananga & Landorf, 2011:2). It has since been ratified by 188 State Parties (www.unesco.org, November 2011), and due to high number of ratifications is one of the most significant and successful international heritage agreements (Pradhananga & Landorf, 2011:2). However, the concept of world heritage convention has changed over time; it has been executing by all state parties as a major legal tool for the nominated world heritage properties.

2. Ancient Monument Preservation Act, 2013 (1956)

The Ancient Monument Preservation Act (AMPA) is a major legislation for the conservation, preservation and management of heritage in Nepal since it was sanctioned and executed by Government of Nepal in 1956. The act has defined clearly about the 'Ancient Monuments', 'Archaeological Objects' (Remains) and the classification of heritage as well. The act has provisions for the declaration of Protected Monument Zone (Article 3), excavation of the archaeological sites, export- import of the archaeological objects, conservation/preservation and management of heritage and the different punishment for crimes regarding to the heritage. Hence, the act is also concerned with KVWHP that it was declared as the Protected Monument Zones after listed in the list of World Heritage Property. There are more other legal tools for conserving and managing KVWHP, but the AMPA is the major act for its conservation and management, not only that it is due to the world heritage property, it is also the heritage site that is strongly under the jurisdiction of AMPA.

3. Operational Guidelines for the implementation of World Heritage Convention, 1980 (Revised Version 2011):

All the world heritage sites are guided by the World Heritage Convention, 1972. Operational Guidelines (OG) was adopted by World Heritage Committee in 1980, which is easier for the practical solution and as an assistant legislative tool for

the implementation of the Convention. So, the convention and the Operational Guidelines both exist in a parallel way.

The *Operational Guidelines for the implementation of the World Heritage Convention* aim to facilitate the implementation of the *Convention concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage*, by setting forth the procedure for:

- a) the inscription of properties on the World Heritage List and the List of World Heritage in Danger;
- b) the protection and conservation of World Heritage properties;
- c) the granting of International Assistance under the World Heritage Fund; and
- d) the mobilization of national and international support in favor of the Convention (UNESCO/WHC, 2011:1)

The Operational Guidelines has provisions for the different criteria regarding the world heritage, its management and conservation, international assistance for the safeguarding the heritage and its processes, different solutions for the problem regarding the world heritage, listing to the world heritage and listing in the world heritage in danger as well as per its objectives mentioned in the Introduction chapter on I.A.

The OG provides a bridge legislation between the World Heritage Committee and the States Party for the implementing the World Heritage Convention. It's like procedure legislation that every State Party has to follow it-regarding their World Heritage Property, either for the cultural or natural World Heritage.

Regarding to the Kathmandu Valley World Heritage Property, it was listed in the list of World Heritage in Danger in 2003 by the decision of 27th session of the World Heritage Committee, which was also under the provisions of Operational Guidelines. There are some processes to come out from the list of World Heritage in Danger in Operational Guidelines through which it was removed from the endangered list in 2007.

4. Integrated Management Plan/Framework for KVWHP, 2007 (IMP/F)

The submission of management plan has become a prerequisite for the inscription as a World Heritage Property since 1997 and KVWHP was inscribed in 1979; so there was no submission at that time. Objective of the management plan

actually is for governments to provide assurance to the UNESCO World Heritage Committee that the necessarily legislative framework and management structures were in place to ensure the long term protection of the nominated properties.

When KVWHP was listed in the list of World Heritage Sites in Danger, one of the recommendations by the World Heritage Committee was to prepare and submit the management plan for releasing from the WH list in Danger in 2003. After that the state party, the Government of Nepal has begun to work and exercise with the all stakeholders for preparing IMP/F as per the Operational Guidelines (Operational Guidelines for 1972 Convention, revised edition 2011: Para 96-119) that provides the participation of local people in the nomination process, with the view to securing shared responsibility for the care of inscribed properties.

The IMP/F clearly intended to modify and improve an existing management system, rather than a fully new concept. A consultative and fully participatory process was initiated with national authorities, local government and other stakeholders to discuss the weakness and strengths of the existing systems, for upgraded technical awareness and subsequent efficient management of the property. Furthermore, minimal expert involvement was allowed in the project. The process was allowed to evolve and this enabled the IMP/F to be more than just another document but instead an integral mechanism that created an environment for improved heritage management (Pradhanaga & Landorf, 2011:8-9).

Actually the IMP is an exemplary in many ways for other WH Properties. It has clearly defined the legal framework, economic framework and institutional framework as its prior functional elements, which are the major long term sustainable mechanisms of the entire management plan.

5. Bylaw for the construction, renovation and conservation of the private and public houses within the entire Protected Monument Zone, 2064 (2007)

When the Kathmandu Valley was inscribed on the list of World Heritage in 1979, the site automatically came under the legislation of UNESCO or the World Heritage Convention 1972. But it was only as an assistant legislature that can only safeguard the property and nothing beyond that. So the State Party thought that it must be protected

by the national legislation that can be executed for the full protection of the site and reward and punish regarding the management and conservation of the property. So, the seven separate monument zones were declared as the Protected Monument Zones which are consisted in the Kathmandu Valley World Heritage Property in different dates by the Government of Nepal under Ancient Monument Preservation Act 2013 (1956).

After the declaration of Protected Monument Zones, it is the responsibility to protect all the public and private monuments by the government as to preserve the Outstanding Universal Values, Authenticity and Integrity of the property. The Department of Archaeology, the major authentic Government Agency had prepared and executed the Directives for the conserving and renovating the private houses in 1991 (2048 BS), which was amended in 2007 as the Bylaw for the construction, renovation and conservation of the private and public houses within the entire Protected Monument Zone, 2064 (2007); however the procedure and the norms as well as the rules for the conservation and management of the public monuments was already adopted by the government, Department of Archaeology as it is the major government authority for the conservation and management of cultural heritage in Nepal.

The Bylaw has provisioned especially for the private buildings as the monuments that it must keep its intact design and outstanding universal value, the buildings which are of the characteristics of medieval Newar Dwelling Houses Architecture that keeps the settlement intact. They have to maintain certain heights (upto 8') of floor, windows, doors and its style as well as the heights and width, roof style, building optimum height (35') and some other features of the building. The Bylaws also provisioned for the new construction in the private bare land, houses which are to be corrected, classified buildings and non-classified buildings with especial traditional characteristics.

In this way, the bylaws are the special legal tools for the conservation and management of Kathmandu Valley World Heritage Property as well.

6. Local Self Governance Act, 2055 (1999)

This act is also very important for the conservation and management of heritage in Nepal, however the act was executed to involve fully in every sector of development and to administrate within its territory with full authority strengthening the power

and enhancing its authorities to the local government. The Article No. 25(GA) of part 2 Section 4 has provisioned that the ward committee must coordinate and assist to Village Development Committee (VDC) for keeping record and conservation of traditional rest houses for travelers (PATI - PAUWA), pilgrims rest houses (DHARMASHALA), temples, houses, land, mosques, monasteries, mothersa, ponds, lakes, water spouts (DHARA). As per the Article no. 28 of same section, the VDC must preserve and take care maintaining the records of all these temples, rest houses, pilgrims houses, mosques, monasteries, houses, land, mothersa, ponds, lakes and water spouts etc within its territories and the preservation of language and culture, assist for development of these things as well.

As per the Article 96 of the act, each Municipality must maintain the records of their territorial cultural and religious places and has to preserve and conserve them. On the same way, they have to preserve and conserve the archaeological objects, languages, religions, arts and cultural as well.

There are numerous heritage sites within the territory of VDCs and Municipalities, even the listed World Heritage Properties as well. So the role of local government would be very important for their conservation, preservation and management. Currently in the Kathmandu Valley World Heritage Property, which consists seven monument zones and they are scattered within two municipalities and one VDC. The house owner within these protected monument zones must get permission from their related municipalities or VDC and Department of Archaeology as well for maintenance, renovation or construction their houses. If someone doesn't follow this rule or maintain, renovate or construct their house without any permission as mentioned or construct contrary to the bylaw s/he would be fined NRs. 100,000.00 and put jail for a year.

In this way, the local Self-Governance Act has made the local government very powerful for the preservation, conservation and management of heritage of Nepal, which is also very strong for KVWHP as all the monument zones are declared as the Protected as per the national legislation.

7. GUTHI Corporation Act, 2033 (1976)

There are numerous traditionally continuing religions, customs, traditions and festivals in Nepal and they are preserved, conserved and managed continuously by traditional way that they have their

own land and income sources for sustain themselves. These systems, latterly are being managing by government through GUTHI Corporation, executing the act in 1976. The act specially was executed for the management of GUTHI (trust) land and the management of corporation as well. The continuation of one's tradition for rituals, income management of those guthis and many other provisions are there in the act. As per the Article 25, GUTHI land can be changed into the private land paying mentioned amount; due to this provision many land has turned into the private land these days, which is the major problem of declining the traditional GUTHI system in Nepal.

Management of GUTHI land is one of the important responsibilities of the corporation according to the act, but there is no clear provision for the preservation and conservation of those monuments or heritage for which the land were kept as GUTHI. This is the one of the most prominent problems for management and conservation of KVWHP that many of the monuments are owned by GUTHI and GUTHI Corporation within the monument zones, even in the core zones of World Heritage Properties.

8. Town Development Act, 2045 (1988)

This act is also very important for the conservation and management of heritage where the Town Planning Project has executed. Since the beginning of the execution of this act, Kathmandu Valley was the jurisdiction of the act and there are numerous monuments and archaeological spots scattered within the valley. So, it is very important for conservation and management of those archaeological, historical and religious important monuments and monumental area. As per the Article 9(1), to access or use such archaeological, historical and religious places one should get permission from Municipal Development Committee and it would prohibit doing any activities within these area. The Article 11 mentions that the committee can prepare and execute any planning for the preservation, development and management of any cultural and historical area under the Ancient Monument Preservation Act, 2013.

9. Local Administration Act, 2028 (1971)

This act is also very important for the conservation and management of heritage in Nepal and KVWHP as well. The act in its Article 9(6) mentions that the Chief District Officer (CDO), who

is the chief of the district must maintain the records of their territorial public water spouts, springs, ponds, lakes, rest houses, pilgrims houses, temples, caves, monasteries and mosques etc. and s/he must maintain those monuments through municipality or GUTHI corporation if the monuments are going to be collapsed or destroyed in the absence of their owner. So, the act has given full power to the CDO for maintaining monuments within their territory and keeping record of those monuments as well, which is actually the great primary work for the conservation and management of the heritage.

These are the different legal tools which govern the cultural heritage sites of Nepal. The KVVHP is also one of the heritage sites of Nepal and it is listed in the UNESCO's World Heritage List that has already declared as seven separated Monument Zones and all the legal tools mentioned above are strongly executed for conserving and managing it as well. Besides these legal tools, there are some other acts and rules-regulations existed due to the different managerial acts. For example, Pashupati Area Development Trust act regulates the Pashupati Area Development Trust (PADT) however there is another act Development Committee Act (and Baudha Area Development Committee is under the Ministry of Culture) and Federation of Swayambhu Management and Conservation (FSMC) has established under Organization Registration Act and to ruled over Baudha. So, there are many other legal tools for conservation and management of KVVHP. However the AMPA is strongly governing the KVVHP, the World Heritage Convention, 1972 and different recommendation in different times from UNESCO are also equally governing KVVHP. In recommendation of UNESCO World Heritage Center, when KVVHP was in the list of world heritage in danger in 2003, Government of Nepal had prepared and executed the Integrated Management Plan/Framework (IMP/F) in 2007 and bylaw for construction, renovation and conservation of private houses within PMZ of KVVHP in 2006. So, being in the list of World Heritage, there are many national and international legislations governing and executing for the better conservation and management of KVVHP.

3. Conclusion

The Kathmandu Valley World Heritage Property was the continuously preserved, conserved and managed by the communities and other stakeholders as well since the unmemorable times

that our ancestors had created and shown the path for its management and conservation; it's not managed or preserved only after being in the list of World Heritage Property. The actual fact is that our ancestors have developed the numerous systems for run our daily social life; one of them is the norms and custom for the management and conservation of their precious creations after the construction, which is still existing in many of our society continuously; however there is nothing written laws or legislation since that time but it has been continuously coming down. Due to different reasons, many communities has been forgetting such unwritten tradition and customs and the state has started managing these precious heritages and created different legislations for regulate it systematically. Being a member of different international conventions, those conventions and more other international legislations regarding them are also to be accepted by the state or government and executed respectably for management and conservation of the heritage as well.

In this context, the above mentioned different legal tools are executing for the conservation and management of Kathmandu Valley World Heritage Property; however there are numerous traditions, customs, norms and values and without these traditional way of management and conservation it is impossible to do anything for it. The different stakeholders are involving in such an unseen management system which is continued since unmemorable time in the society. Somewhere GUTHIS are actively doing these all things by themselves, which is also a part of social tangible system for managing heritage and there are many other intangible stakeholders spread out in our social system. Besides these, there is a legal pluralism in conservation and management of these heritages nowadays, by which the system is in operation. So, it would be easier and better to include those traditions and customs in the time of executing the formal national or international legal tools for management and conservation of KVVHP.

Bibliography

1. DoA/GoN (2007). *Bylaw for the construction, renovation and conservation of the private and public houses within the entire Protected Monument Zone, 2064, DoA, Kathmandu, Nepal.*
2. GoN/DoA (2007). *Integrated Management Plan/Framework, DoA/UNESCO office in Kathmandu, Nepal.*

- 13. Pradhananga & Landorf (2011). *Stakeholder Participation at World Heritage Sites: An Analysis of the Past and Present Conservation System of the Kathmandu Valley World Heritage Site*, University of Newcastle, Newcastle, New South Wales, Australia.
- 14. Shrestha, Suresh Suras (May 2008). *Kathmandu Valley: Removing From the List of World Heritage Site in Danger* (In Ancient Nepal, No. 167), DoA, Kathmandu, Nepal.
- 15. Shrestha, Suresh Suras (2010). *Development of Cultural Heritage Conservation in Nepal*; In Ancient Nepal, No. 175, GoN/DoA, Kathmandu, Nepal.
- 16. Shrestha, Suresh Suras (2009). *Wooden Architecture and Conservation: A Case Study of Swayambhu Stupa Conservation*, In Research, Analysis and Preservation of Archaeological Sites and Remains, CHPC Office-ACCU Nara, Japan.
- 17. Weise, Kai (UNESCO Consultant for culture) (June 2005). *Kathmandu Valley World Heritage Property in Danger - Redefining the Monument Zone Boundaries*, UNESCO/WHC, Kathmandu, Nepal.
- 18. UNESCO (2011). www.unesco.org, UNESCO, Paris, France.
- 19. UNESCO/WHC (1972). *Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage*, 16 November 1972, UNESCO, Paris, France.
- 20. UNESCO/WHC (2005). *Operational Guidelines for the Implementation of World Heritage Convention 1972*, UNESCO Paris, France.
- 21. UNESCO/WHC (2008). *Operational Guidelines for the Implementation of World Heritage Convention 1972*, UNESCO Paris, France.
- 22. UNESCO/WHC (2011). *Operational Guidelines for the Implementation of World Heritage Convention 1972*, UNESCO Paris, France.

Legislation – Acts/Rules/Bylaws

- 13. Nepal Law Commission, GoN (1956). *Ancient Monument Preservation Act, 2013*. Government of Nepal, Kathmandu, Nepal.
- 14. Nepal Law Commission, GoN (1976). *GUTHI Corporation Act, 2033*, Government of Nepal. Kathmandu, Nepal.
- 15. Nepal Law Commission, GoN (1971). *Local Administration Act, 2028*, Government of Nepal. Kathmandu, Nepal.
- 16. Nepal Law Commission, GoN (1999). *Local Self Governance Act, 2055*, Government of Nepal. Kathmandu, Nepal.

- 17. Nepal Law Commission, GoN (1988). *Town Development Act, 2045*, Government of Nepal. Kathmandu, Nepal.
- 18. Nepal Law Commission, GoN (1988). *Pashupati Area Development Trust Act, 2042*. Government of Nepal. Kathmandu, Nepal.

Reports

- 19. Gupta, Divey/Junko Okahashi (2005). *Report of the ICOMOS/WHC Reactive Monitoring to the Kathmandu Valley*, UNESCO, Paris, France.
- 20. Stovel, Herb/Junko Okahashi (2006). *Report of the UNESCO Mission to the Kathmandu Valley*, UNESCO, Paris, France.
- 21. Stovel, Herb/Junko Okahashi (2007). *Report of the Joint ICOMOS-UNESCO Mission to the Kathmandu Valley*, UNESCO, Paris, France.

Acronyms and Abbreviations

AMPA	Ancient Monument Preservation Act
CDO	Chief District Officer
DoA	Department of Archaeology
GoN	Government of Nepal
IA	International Assistance
IMP/F	Integrated Management Plan/Framework
KV	Kathmandu Valley
KVWHP	Kathmandu Valley World Heritage Property
OG	Operational Guidelines
PMZ	Protected Monument Zone
SPMZ	Swayambhu Protected Monument Zone
VDC	Village Development Committee
WH	World Heritage
WHC	World Heritage Committee
WH Center	World Heritage Center
WH Convention	Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage, 16 November 1972
WHP	World Heritage Property
WHS	World Heritage Site

Comments on the Buddha's Birthplace, Buddhism and Sunyata

- Prof. Dr. Khadga Man Shrestha

Introduction

Oriental and occidental writers have given their thoughts on the Buddha and his *Dharma*.

They deal with the Buddha's philosophy of life. Different *Sutras* explain the Buddha's discourses on various subject matter. The Buddha taught people to get rid of worldly sufferings for happy life. His teachings were later called Buddhism and Buddhist philosophy. Different writers have different views about *Sunyata*. *Pratitya Samutpada* (Principle of Causation) the twelve methods of dependent origination of the Buddha mainly deals with *Sunyata*. According to it, all compound elements made of two or more things are subject to decay or disappear in *Sunyata*.

Stephen Prothero's View on Sunyata and the Buddha

Stephen Prothero, Professor of Religion of Boston University writes "To say that there is no distinction between *sansara* and *nirvana*, however is not to say that *nirvana* is impossible. It is to say that *nirvana* is inevitable. In fact it is already here. To experience its bliss we all need to do is to step out of the closed either or mind to open heart of emptiness. *Sansara* is *nirvana* if you just accept things as they are. To say that there is no distinction between a Buddha and a dog is not to say that all you will get out of Buddha is a sniff and a wag. It is to say that if you see the world as it is, even a dog's scamper from his leash can lead you to bliss beyond bliss. What is the essence of emptiness. It teaches in short that there is no where to go, nothing to wait for. This is it. To borrow from American writer John Updike, Buddhism serves to give mundane its beautiful due." 1.

Again he erroneously refers the Buddha as "A child of India." 2.

How could a Professor of religion in the reputed University of Boston commit such a blunder? It is clearly mentioned in the Lumbini Pillar inscription. It incises - "Hida Buddha jate, Hida Bhagavana Jate" Here the Buddha was born, here the Almighty was born) Thus it is quite evident that the Buddha was born in Nepal not in India. Prothero has committed blunder by referring the Buddha as a child of India. This should be corrected.

To analyse the view of Prof. Stephen Prothero in comparing the Buddha with a dog, his vision seems to be too narrow. The following features could be scanned from the extract of his book relating to chapter on Buddhism.

Dealing with *Sunyata* (nothingness) Prof. Prothero points out that

a) *Sansara* is *Nirvana* if we accept things as they are i.e. *Yethabhuta* (as it is). *Nirvana* (Salvation) is inevitable in the present life if reality is experienced. *Sunyata* is the reality. It liberates men from sufferings.

b) In order to experience bliss we should step out of the closed or mind to open heart of emptiness or realise emptiness.

c) Considering these points, it could be noted that we should see the world as it is

d) Given an illustration of a dog, the Buddha's traits are pointed out. He adds if the world is seen as it is, a dog's scamper from its leash can also lead to bliss.

e) The essence of *Sunyata* (Emptiness) is realisation of things as it is

f) Sniff and wag of a dog is not all that is limited to the Buddha. Here Prof. Prothero's remarks could also be interpreted as follows

- a) *Sansara* (world) is the place to attain *Nirvana* (salvation).
- b) Although, the Buddha had power of realisation of things as it is in this world as the sniffing power of a dog and wagging (loyalty to discipline) his virtues go beyond that power. However, the style how the Buddha was made distinct from a dog gives rat's smell.
- c) Comparison of the Buddha's virtue or traits with a dog conveys positive meaning for giving exposure on the concept of the Buddha on *Sunyata* no doubt, but this adversely affects the sentiments of the Buddhists at large.
- d) Use of infinitive as 'a Buddha and a dog' seem generalisation only. However, it is not a good excuse.
- e) The Buddha who has been regarded as *Mahamanava* (great man) illustrated world hero for peace is being compared with a dog is not a proper illustration. Although the author tries to show that open minded *Sunyata* would lead to bliss, he seems to have propagated liberal ideas which he thinks every body may appreciate.

Writing about the negative aspect of *Sunyata* (Emptiness) in the west, Prof. Prothero writes that emptiness is misunderstood in the west for generations as pessimistic and nihilistic. He emphatically points out that it offers liberation from suffering and it makes us free from enslavement. It enables us for judgement and takes us to higher status including to the person of the Buddha and his institution.. It gives broader spectrum of it. In true sense of term, it is a teaching of freedom. It helps us to treat ourselves. The notion of what we have seen to be true should only be developed.

Prof. Prothero further writes that emptiness short circuits the dualistic mind. He adds - "When the habitual mind sees some one do something other than what it would do, it judges, when it sees some one thinking something other than what it thinks, it judges. And when it sees someone worshipping some God other than its God it judges again." According to *Sunyata* (Emptiness) "every creature is the jungle of judgement and arises from a false dualism of right and wrong, true and false, good and bad."

Quoting Nagarjuna, the Buddhist philosopher of second century who founded *Madhyamika* philosophy (middle path), Prof. Prothero writes that the Buddha never taught any doctrine to any one. He points out that we would have to abandon attachment to every teaching or every practice. He asserts that even the most basic Buddhist dualism between the problem of *sansara* and solution of *nirvana*, according to tradition is ultimately unreal.

Prof Prothero raises a point and poses a question. Is Buddhism just one big fat joke?

In answer to his question he himself gives his own answer. It is not to say that *nirvana* is impossible, it is already here. The Buddha makes it clear that realisation of suchness and accept things as they are the way to attain truth and attain *nirvana*. Thus Buddhism is not a fat joke.

Prof. Prothero explains - Since the time of founder, Buddhist teachings are true in so far as they are useful. In other words the point of Buddhist teachings is to reduce and eliminate sufferings. In order to illustrate emptiness (*Sunyata*), Prof. Prothero has shown his indecency by comparing the Buddha with a dog. Although, it revealed the fact that the author had sense of good will to the Buddhists and cherished positive view regarding the Buddha, the style in which he compared the Buddha will have certainly adverse impact on the sentiment of Buddhists. The author could have given second thought in doing so. He may not repeat such flaws in future. Being a teacher of World Religion, he should have cherished good will message to all religionists.

Again Prothero emphasizes that Buddhism is more about experience than doctrine. He writes - "In Buddhism ultimate things lie beyond words, in the smile of the Buddha and his silence." 4.

References

1. Stephen Prothero, *God is not One The Eight Rival Religions that Run the world and why Their Differences Matter*, New York; Harper one, 2010, p.201.
2. *Ibid.*, p.186.
3. *Ibid.*, p.179.
4. *Ibid.*, p. 201.

जलशयन नारायण

- प्रा.डा.वीणा पौड्याल

पृष्ठभूमि:-

विश्वमा प्रचलित विभिन्न धर्महरू मध्ये सनातन (हिन्दू) धर्म पुरानो धर्म हो। सनातन धर्मावलम्बीको सबै भन्दा प्राचीन शास्त्र वेदमा विष्णुको उल्लेख छ।^१ हिन्दूहरूका विभिन्न धार्मिक ग्रन्थहरू वेद, उपनिषद, पुराण, रामायण, महाभारत, गीता सबै ग्रन्थमा विष्णुको बारेमा विस्तृत वर्णन गरिएको छ। हिन्दूहरूले आत्मज्ञान र कर्मकाण्डद्वारा मोक्ष प्राप्त गर्न विभिन्न मार्गहरू अपनाए। ती विभिन्न मार्गमध्ये शास्त्र अध्ययन, यज्ञ, जप, ध्यान, योग, मूर्ति स्थापना र पूजा आज्ञा पर्दछन्। ईश्वरलाई साकार स्वरूपमा कुदेर ध्यान पूजा विधिद्वारा प्रसन्न पार्न वैदिक समय देखि आजसम्म नै मानिसले विभिन्न प्रयत्न गरिरहेका छन्। त्यही प्रयत्नको प्रतिफल हो, ईश्वरका विविध स्वरूपका मूर्तिहरू।

ऋग्वेदको प्रथम मण्डलको विभिन्न सूक्तहरूमा विष्णुको उल्लेख छ। विष्णुलाई ज्योतिषुञ्जको रूपमा आह्वान गरिएका सूक्तहरू पनि ऋग्वेद मै छन्। हुन त ईश्वर एउटै छ। तर यस जगतको सृष्टि, पालन र संहारको लागि विभिन्न रूपमा देखा पर्दछ। एउटै ईश्वर जनार्दनलाई सृष्टिकर्ता ब्रह्मा, पालनकर्ता विष्णु र संहारकर्ता महेश्वर भनेर आह्वान गरिन्छ। आ-आफ्नो विशेष लक्षण युक्त स्वरूप, शक्ति, बाहन र आयुधहरूले गर्दा एउटै ईश्वर फरक फरक देवताको रूपमा स्तुति गरिन्छन् र विविध रूपमा पूजा साकार रूपमा कुदिएका छन्। विष्णु पुराणमा वर्णन भए अनुसार ईश्वरको अमूर्तस्वरूप बाट विविध कार्यहरू नहुने भएकोले सगुण स्वरूप विष्णुको सृष्टि गरियो। वेद पुराणहरूमा वर्णित विभिन्न घटनाहरूकै आधारमा सगुण भएका देव देवीहरूको प्रतिमा निर्माण गरिएका छन्। वैदिक समयमा मूर्ति पूज्ने प्रचलन नभएको चर्चा धेरैले गरेका छन्।^२ वैदिक समयमा प्रकृति पूजा कै प्रचलन थियो। ऋषिहरूले विभिन्न यज्ञहरू गरेको उदाहरण वेद पुराणमा थुप्रै छन्। वैदिक समयमा यज्ञ प्रधान धर्म र प्रकृति पूजाको प्रचलन थियो।

विष्णु प्रतिमा:-

प्रतिमा विज्ञान र वास्तु शास्त्रका ग्रन्थ, हिन्दू धर्म दर्शन अनुरूपका मूर्ति बनाउने नियम छन्। विष्णुका विभिन्न प्रतिमाहरू पनि शास्त्रको निर्देशन अनुरूप नै बनाइएका छन्। अपराजित पृच्छा, रूपमण्डन, विष्णुधर्मोत्तर, मत्स्यपुराण, अग्नि पुराण, मानसोल्लास, मयमत प्रतिष्ठा तन्त्र, समराङ्गण सुत्रधार, अभिलषितार्थ चिन्तामणि, शिल्परत्न, विश्वकर्म वास्तुशास्त्र, सनत कुमार वास्तु, सिद्धार्थ पृच्छा ग्रन्थहरूमा वास्तुशास्त्र परंपरा र प्रतिमा निर्माण बारे उल्लेख भएको छ।^३

वैदिक देवता विष्णुको प्रसिद्धि पौराणिक कालमा भएता पनि उनको त्रिविक्रम स्वरूपको संकेत वेदमा नै देखिन्छ। उनका अद्भुत पराक्रमको वर्णन ऋग्वेदको प्रथम मंडलमै छ।^४

विष्णुले यो जगतको परिक्रमा गरेको, तीन प्रकारले पाउ राख्दा त्यसकै धूलोले जगत ढाकिएको वर्णन वेदमा छ। ऋग्वेदको ऐतरेय ब्राह्मणमा यसै सन्दर्भलाई विस्तार गरिएको छ। देवताहरू र असुरलाई संसारको बाडफाड गर्ने क्रममा इन्द्रले भने, विष्णुको तीन पाइलाले जति जमीन नापिन्छ त्यो सबै देवताहरूको र अरु शेष असुरहरूको हुन्छ। यस शर्तमा असुरहरू पनि सहमत भए। शर्त अनुसार नै विष्णुको पाद परिक्रमले जगत् व्याप्त भयो। शतपथ ब्राह्मणमा पनि असुरहरूले वामन रूप विष्णु शयन गर्दा जति जमीन ढाकिन्छ, त्यति देवताहरूको र शेष जमीन असुरहरूको हुने उल्लेख छ।^५

वैदिक समय देखि नै विशेष स्थान ओकट्न सफल विष्णुका विभिन्न मूर्तिहरू निर्माण भएका छन् जसमध्ये शयनमूर्ति विशिष्ट लक्षणले गर्दा बढी चर्चित छ। रूपमण्डनको तेस्रो अध्यायमा विष्णु, उनका प्रतिहार र परिवारका सदस्यहरूको मूर्ति निर्माण विधान र आयुधहरूको विस्तृत रूपमा वर्णन छ। रूपमण्डनमा विष्णुको आठ प्रतिहार चण्ड, प्रचण्ड, जय, विजय, धाता, विधाता, भद्र र सुभद्रको विवरण दिइएको छ। रूपमण्डनको प्रतिहार विवरण अपराजितपृच्छा कै आधारमा छ। सबै प्रतिहारको स्थान र आयतन योजना तालिका पनि रूपमण्डनमा वर्णित छ।^६ प्रतिहार

हन्दाई वामन आकारको बनाउने नियम पनि रुपमण्डनमा उल्लेख छ।^{१०}

लक्ष्मण्यनी:

महाप्रलयका बेला सम्पूर्ण जीवका वासना परमात्मामा पुनः बीजरूपमा रहन्छन्। आगामी सृष्टिमा ती बीज नै सृष्टिका कारण बन्छन्। वेद उपनिषद र पुराणहरूमा सृष्टि, उत्पत्ति र ब्रह्म प्रलयको वर्णन गरिएको छ। महाविष्णुको नाइटोबाट उत्पत्ति गरेको कमलासनमा बसेर ब्रह्माले यो जगतको सृष्टि गरेको वर्णन हिन्दूहरूको धर्म शास्त्रमा पाइन्छ। त्यही वर्णनमा आधारित भएर विष्णुको जलशयनी प्रतिमा निर्माण भएका छन्। मुद्राको आधारमा विष्णुका प्रतिमा लाई १) स्थानक २) आसन र ३) शयन बन्ने ३ वटा उप वर्गमा राखिएको छ। उभिएका विष्णु मूर्तिहरू स्थानक, कमलको फूल र सिंहासनमा बसेका आसन र नाग शय्यामा कोल्टो परेर सुतेका शयन प्रतिमा अन्तर्गत पर्दछन्। जलशयनी विष्णुको उल्लेख अधिकांश पुराणहरूमा छ। ब्रह्मवैवर्त पुराण, विष्णुधर्मोत्तर, मत्स्यपुराण, विष्णु पुराण, वराह पुराण, मार्कण्डेय पुराण आदिमा ऋषि र राजाहरूले विभिन्न महत्वपूर्ण कर्तव्य गर्दा, पितृको उद्धार गर्दा विष्णुको शयन प्रतिमाको ध्यान गरेको वर्णन छ। लक्षणको आधारमा विष्णुको प्रतिमालाई चार वर्गमा विभाजन गरिएको छ। १)योग, २) भोग ३) वीर तथा ४) उभचारिक

भोगशयन प्रतिमा

योगशयन प्रतिमामा विष्णुको २ वटा हात बनाउनु पर्ने विधान प्रतिमा विज्ञानका पुस्तकहरूमा छन्। पाउतर्फ मधु कैटभ देखाउनु पर्दछ। नाइटोबाट निस्किएको कमल फूलमा पलेटी भएर बसेको ब्रह्माको प्रतिमा बनाउने नियम छ। यस्तो शैलीको शयन प्रतिमा नेपालमा एउटा मात्रै देखिएको छ। पशुपति त्र्यंघाट स्थित सेतो घर (अस्पताल)को सबैभन्दा तल्लो तलाको भित्तामा रहेका यो मूर्ति निकै खिडिएको छ। गोपीनाथ रावले भारतको विभिन्न स्थानमा स्थित योगशयन प्रतिमाको उल्लेख गरेका छन्। योगशयन मूर्तिमा पहेंलो र कालो मिसिएको रङ लगाउनु पर्ने विधान छ। योगशयन मूर्ति फलकको माथिल्लो छेउमा आयुध पुरुषहरू, गरुड र सप्तऋषिलाई अञ्जलि मुद्रामा दर्शाउनु पर्दछ। यसरी नै शयन मूर्तिको छेउमै भृगु र मार्कण्डेयको प्रतिमा पनि निर्माण गर्नु पर्दछ। शिव र ब्रह्मालाई पनि आसन मुद्रामा देखाउनु पर्दछ। शयन विष्णुको प्रतिमामा शिव, ब्रह्मा, सप्तऋषि, मार्कण्डेय र मधु कैटभ पनि देखाएमा उत्तम कोटीको मूर्ति मानिन्छ। त्यस्तै मूर्तिमा सप्तऋषिको उपस्थिति नदेखाएमा मध्यम कोटी र मधु कैटभ पनि नदेखाएमा अधम कोटीको मानिने प्रावधान छ।^{११}

भोग शयन प्रतिमा:-

लक्षणको आधारमा वर्गीकरण गर्दा भोग शयन प्रतिमा पनि विष्णुको विशेष मूर्ति हो। भोगशयन मूर्तिको वर्णन पनि विभिन्न ग्रन्थहरूमा छन्। भोग शयन मूर्तिको २ वा ४ हात बनाउने प्रावधान छ। वैखानस आगममा त प्रष्ट सँग विष्णुको भोग शयन प्रतिमा चतुर्भुजी हुने विधान तोकिएको छ। भोग शयन मूर्तिमा, विष्णुको काँधको हाराहारीमा लक्ष्मी, पाउको नजिकै भूदेवी, विष्णुको दायाँ र बाँया मार्कण्डेय र भृगु ऋषिलाई पनि दर्शाउने विधान छ। गरुड, आयुध पुरुष, सूर्य, चन्द्र, गन्धर्व तुम्बरु, नारद, दिक्पाल र अप्सराहरू पनि भोग शयन मूर्तिमा विभिन्न स्थानमा उत्कृष्ट गर्नु पर्दछ। जीतेन्द्र नाथ बनर्जीले भारतको भाँसी जिल्लाको देवगढमा भएको भोग शयन मूर्ति (छैठौँ शताब्दी) उत्तरप्रदेश, कानपुरको शयन मूर्ति (हाल इण्डियन म्यूजियम) को चित्र सहित उल्लेख गरेका छन्^{१०}। यी सबै लक्षण भएका मूर्ति नेपालमा प्राप्त भएका छैनन्।

मत्स्य पुराणका विभिन्न अध्यायमा पनि शयन विष्णुका लक्षण वर्णन गरिएको छ।

जनाईन भगवान विष्णु सम्पूर्ण अलंकारद्वारा युक्त शेषशय्यामा शयन गर्दछन्। बाजूबन्द लगाएका विष्णुले एउटा खुट्टा खुम्च्याई अर्को खुट्टा लक्ष्मीको काँधमा राखेका छन्। शयन विष्णुको चार वटा हातमध्ये एउटा घाँटीमा, दोस्रो शरीरकै समानान्तरमा तेस्रो नाभिमार्ग र चौथोमा कल्पवृक्षको फूल छ। लक्ष्मीले विष्णुको खुट्टा मिचिरहेको र विष्णुले कल्पवृक्षको फूल सूधिरहेको उल्लेख मत्स्यपुराणमा छ^{११}। मत्स्य पुराणमा ऋषिको तपस्याको बलले निर्मित आश्रममा जनाईन विष्णुको मूर्तिको वर्णन छ। त्यही आश्रममा महाराज पुरुवा पुगेर शेषशय्यामा सुतेका विष्णुको आराधना गरेका थिए^{१२}।

वीर शयन प्रतिमा:-

विष्णुको वीर शयन प्रतिमा निर्माण गर्दा शरीर अलिक कोल्टो परेको, दायाँ खुट्टा माथि देब्रे खुट्टा खटेको राखेको र चारवटा हात मध्य एउटा दायाँ हातले शिरानीको काम गरेको र अर्को दाँया हातमा चक्र दर्शाउनु पर्दछ। देब्रे पट्टिको एउटा हातले शरीर सङ्ग समानान्तर स्थितिमा र अर्को हातले शंख समातेको दर्शाउने विधानको उल्लेख छ। विष्णुको पाउतर्फ लक्ष्मी, भूदेवी, देखाउनु पर्दछ। मधु र कैटभ दैत्यलाई विष्णुको पाउ नजिकै हात जोडेर नमस्कार मुद्रामा उभिएको देखाउनु पर्दछ^{१३}। भोग शयन मूर्तिमा जस्तै वीर शयन प्रतिमामा पनि सप्त ऋषिगण, अप्सरा, आदित्य, कीर्त्तन, सनक, सनतकुमारहरूको मूर्ति बनाइएन भने त्यसलाई मध्यम र अधम वर्गमा गणना गरिन्छ।^{१४}

अभिचारिक शयन प्रतिमा:

दुई वटा मात्रै शिर भएको आदिशेषको शय्यामा पल्टिएका विष्णुको मूर्तिलाई अभिचारिक शयन मूर्ति भनिन्छ। नेपालमा यस्तो लक्षणका मूर्तिहरू प्राप्त भएका छैनन्। विष्णुको शरीरको रङ्ग नीलो, २ वा ४ वटा हात, कालो वस्त्र, बनाउने विधानको उल्लेख शास्त्रमा छ। एउटा मात्रै शिर भएको नागको शय्यामा पल्टिएको विष्णु मूर्ति भएमा त्यसलाई मद्यम र जमीनमा मात्रै पल्टिएको देखाएमा अधम कोटीमा पर्दछ।

नेपालमा यस्तो लक्षणका मूर्तिहरू प्राप्त भएका छैनन्। विष्णुको शयन प्रतिमाको प्रसङ्गमा नेपालमा भएका विभिन्न महत्वपूर्ण मूर्तिको उल्लेख आवश्यक छ।

- १) शिवपुरीफेदी स्थित - जलशयनी विष्णु (फो.नं.१)
- २) हनुमानढोका स्थित - जलशयनी विष्णु (फो.नं.२)
- ३) हनुमानढोका मोहन चौकको चदुवामा स्थित शयन विषयु (फो.नं. ३)
- ४) बालाजू २२ घारा उद्यान स्थित - जलशयनी विष्णु (हरिहर) (फो.नं. ४)
- ५) आर्यघाटको पाटीको भित्तामा स्थित - जलशयनी विष्णु
- ६) पशुपतिनाथ मन्दिरको पूर्वी ढोका र भष्मेश्वर घाट, राज राजेश्वरी घाट, वत्सला मन्दिरको उत्तरतर्फको स्थानक शेषशायी नारायण र वागमती, विष्णुमति किनारमा स्थापित विभिन्न जल शयन मूर्ति।
- ७) पलान्चोक गाउँको फेदीमा रहेको जलशयन मूर्ति महाभारतको अनुशासनपर्वमा विष्णुको सहस्रनामको उल्लेख छ। जसमध्ये पद्मनाभ (जगत् उत्पतिको कारणभूत कमल नाभमा भएका) पनि एउटा हो। त्यसैले विष्णुको शयन प्रतिमालाई पद्मनाभ पनि भनिन्छ। दक्षिण भारतमा भने शयनमूर्ति लाई रङ्गनाथको स्वरूपमा पूजा गरिने परंपरा छ।

शिवपुरीफेदीमा स्थित विष्णुको शयन प्रतिमा:-

नेपालको इतिहासमा लिच्छविकाललाई स्वर्णयुग मानिन्छ। कला वास्तुकलाको दृष्टिकोण बाट त्यसकालमा निर्मित मूर्तिहरू उत्कृष्ट छन्। विभिन्न स्थानमा प्राप्त मूर्तिहरूको अध्ययन गर्दा विशेष दक्षताका साथ पालिश गरिएको ढुङ्गामा कलाकारले आफ्नो शीपको प्रदर्शन गरेको देखिन्छ। लिच्छविकालमा कलाकारहरूले लामो समय सम्म तिकने ढुङ्गा छनोट गर्न जानेका थिए। प्रतिमा विज्ञानले निर्देशन गरेका नियम अनुरूप नै सिङ्गो ढुङ्गामा कुदिएका मूर्ति निकै छन्। जसमध्ये बृहानिलकण्ठको शयन प्रतिमा पनि एउटा हो।

२१ फीट फिट लामो यो शयनमूर्ति सातौं शताब्दीकै कलाको एउटा बेजोड नमुना हो। प्रतिमा विज्ञानका पुस्तकहरूमा निर्देशित विशेष विधान र शैलीमा निर्मित यो मूर्ति, भव्य, सुन्दर

र आकर्षक छ। मत्स्य पुराण र विष्णुधर्मोत्तर पुराणमा वर्णन गरे जस्तो लक्ष्मीले पाउ मिचिराखेको, एउटा घुँडा खुम्च्याई अर्को पाउ लक्ष्मीको काखमा राखेको एउटा हात शेषनारायणको शरिरमा राखेको, देखिदैन। यसरी नै विष्णुको पाउँ तर्फ मधु-कैटभ दैत्यको उपस्थिति पनि शिवपुरीफेदीमा रहेको बृहानीलकण्ठको मूर्तिमा छैन। विष्णुको यस मूर्तिको कुनै पनि भागमा अभिलेख छैन तर काठमाडौं, लगनटोल, यङ्गलहिटीमा भीमार्जुनदेव र विष्णुगुप्तले स्थापना गरेका अभिलेख छन्^{१५}। त्यस अभिलेखको सबैभन्दा माथिल्लो भागका बीचमा चक्र र दुईतिर शङ्खको सुन्दर आकृति कुदिएको छ। शिलालेखको शुरुका दुई हरफमा विष्णुको कृपाद्वारा सबैको मङ्गलको कामना गरिएको छ^{१६}। त्यसमा उल्लेख भए अनुसार भगवान् विष्णुको जलशायी मूर्ति बनाउन लायकको ठूलो ढुङ्गा तानेर ल्याउने कामले खुशी भएर दक्षिणकोली ग्रामको सीमाभित्र बस्नेहरूलाई कल्ली, बाजू, पाउजेव वाहेक अरु गहना लाउन पाउने अधिकार प्रदान गरेको उल्लेख छ^{१७}। यसै अभिलेखको आधारमा शिवपुरीको फेदीमा स्थापित विष्णुको शयन प्रतिमा भीमार्जुन देव र विष्णुगुप्तको समयमा नै निर्माण भएको प्रमाणित हुन्छ। विष्णुको शयन प्रतिमालाई विभिन्न साहित्यकार इतिहासकारहरूले विविध नामाकरण गरेका छन्। यस शयन मूर्तिको मुकुटमा बुद्धको मूर्ति देखिन्छ र नाम भने नीलकण्ठ रहेको छ भन्ने आशय बालकृष्ण समले व्यक्त गरेका छन्^{१८}।

पानीमाथि शेषमा सुतेको मूर्ति कालकूट विषले पोलेर छटपटी भएर चीसेर पानीमा सुत्न गएका नीलकण्ठको हुन सक्तछ वा शेषमा सुतेका विष्णु पनि हुन सक्तछन्^{१९}।

यसरी विष्णु, शिव र बुद्धको मूर्ति भन्ने अभिव्यक्तिले गर्दा आज सम्म पनि बृहानीलकण्ठको मूर्तिबारे विभिन्न अधकल्हो अभिव्यक्ति दिइन्छ। तर प्रतिमा विज्ञानको नियम पल्टाउदा प्रष्ट हुन्छ, शिवपुरीको फेदीमा स्थापित भव्य शान्त स्वरूपको मूर्ति शयन विष्णुको नै हो।

यूरोपमा बनेका विभिन्न मूर्ति जस्तो यो स्वाभाविक छैन भन्ने अभिव्यक्ति समले दिएका छन्। उनको विचारमा पश्चिमका मिकेल एन्जेलोहरूको जस्तो शरीर विज्ञान तथा मांसपेशीमा ध्यान दिने प्रवृत्ति नेपाली कलाकारमा थिएन^{२०}। यूरोपीय सौन्दर्य चेतनाको स्थानमा हामीमा सत्यचेतना र शिवचेतना नै आदि र अन्त्य रहे, सत्य र शिवलाई नै नेपालले सुन्दर मान्यो भन्ने भनाइमा आंशिक सत्यता छ^{२१}।

काठमाडौं उपत्यकाका ढुङ्गा र धातु मूर्तिहरू अध्ययन गर्दा के देखिन्छ भने यहाँको कलाकारले हस्तपूजा गरेर प्रारम्भ गरेका कलाकृतिमा स्वाभाविक सजिवपन र सरलतालाई वढी महत्व दिएका छन्। एशियाका विविध देशहरूमा प्राप्त माटो, ढुङ्गा र धातुका मूर्तिहरू निकै ठूला आकारमा पनि छन्। आकारको

नेपालका अधिकांश मूर्तिहरू साना भए पनि सुन्दर, अत्यन्तै सजीव देखिन्छन्। शिवपुरीको सुन्दर डाँडाको फेदीमा बस्ने पाञ्चालीमा बस्ने मुखियालगायत ग्रामका गृहस्थीहरूलाई ब्रह्म मङ्गल सोधेको व्यहोराको एउटा अभिलेख प्राप्त छ। ब्रह्मनीलकण्ठ नारायणस्थानमा देव दर्शन गर्न ओर्लन पश्चिम दिशामा सानो वेदिकामा स्थापित शिवदेव र अशुवर्माको अभिलेखमा प्रष्ट सँग आङ्गलावकसपिता र नरसिंह भन्ने दुई पाञ्चालीको उल्लेख आएको छ^{११}।

लिच्छविकालका अभिलेखमा ब्रह्मनीलकण्ठ क्षेत्रलाई बस्ने पाञ्चाली भनिएबाट पनि त्यस क्षेत्रमा रहेको वैष्णव धर्मको प्रभाव प्रष्ट हुन्छ।

शयन विष्णुको लक्षण सहित कुदिएको ब्रह्मनीलकण्ठको मूर्ति नेपाली कलाको बेजोड नमूना हो।

शिवपुरीफेदीमा अवस्थित ब्रह्मनीलकण्ठ क्षेत्रमा तामाङ्गलको बाहुल्य देखिन्छ। चार सय वर्ष अगाडि नै काभ्रे, नुवाकोट, सिन्धुपाल्चोक आदि स्थान बाट समूह समूहका रूपमा आरु बसोबास सुरुभएको देखिन्छ। तर तामाङ्गल जातिको विशेष शक्ति र जात्रा यस शयन मूर्ति सङ्ग सम्बन्धित छैन। तर यसै मूर्तिलाई लक्षित गरेर स्थापना गरिएको अभिलेख भने प्राप्त भएको छैन।

बाइ.जी.कृष्णमूर्तिले नेपाली कलाको विश्लेषण गर्दा लिच्छवी कालको कलाकारले मूर्तिमा देखाउन सकेको नैतिक विषयवस्तुको सन्देशको उल्लेख गरेका छन्^{१२}। यसै सन्दर्भमा ब्रह्मनीलकण्ठको सुन्दर, शान्त र विशाल स्वरूपको मूर्तिमा विष्णुको शिर माथि छत्र रूपमा रहेको एघार वटा नागले हुँकार गर्दै जस्तै भाव दर्शाउन सफल भएका लिच्छवी कलाकारको शक्ति देखा गरेका छन्^{१३}।

शिवपुरीको फेदीमा रहेको शोषशायी विष्णुको छायाँ शैलीमा पर्दा जुन अद्भूत दृश्य देखिन्छ त्यसको वर्णन शब्दले गर्न सकिदैन। गोविन्द प्रसाद भट्टराईले शोषशायी विष्णु किन ब्रह्मनीलकण्ठको नामबाट प्रसिद्ध भए भन्ने बारे आफ्नै ढंगको उल्लेख दिएका छन्। उनको विचारमा, नीलकण्ठ नामका ब्रह्मचर्यले संपूर्ण पूजा आजाको व्यवस्था सहित मूर्ति स्थापना (मूर्ति स्थापना) गरेकाले कालान्तरमा यी शोषशायी विष्णु ब्रह्मनीलकण्ठकै रूपमा चिनिने^{१४}।

भट्टराईजीको तर्क सर्वसहमत नभए पनि एक पल्ट मनन गर्न योग्य नै छ। हाँडीगाउँको अशुवर्माको अभिलेख (संवत् ३२) मा घर, खेत आदिमा लाग्ने श्रावणिका (साउने तिरो) र त्यहा व्यवहारमा चलेको पणसम्बन्धी स्थिति बन्धेज बाधिएको उल्लेख छ। त्यहाँ नाम उल्लेख भएका देवताहरू मध्ये “भुम्भुविकका भुम्भुगयन” विष्णुकै शयन मूर्ति भएकोमा शंका छैन। तर यी भुम्भुगयन विष्णुको मूर्ति कुन ठाउँमा स्थापना गरिएको थियो त्यो

अनुसन्धानकै विषय भएको छ। लिच्छविकालका शिलालेखहरूको शीर्ष भागमा शिव, विष्णु र देवीहरूको बन्दना गरिएका श्लोकहरू अंकित छन्। धानकोटको भीमार्जुनदेव र विष्णुगुप्तको अभिलेखको उठानमा भगवान विष्णुको मङ्गलाचरण गरिएको छ^{१५}। त्यहाँ गरिएको वर्णन अनुसार, समुद्रको सफा पानीले जिउ भिजेका विष्णुको मूर्ति लक्ष्मीसहित जल शयन मुद्रामा छ। “चोर औलाले कान कन्याउँदा भएको सुखले आधा आँखा चिम्लिरहेका लक्ष्मीलाई अंगाल्दा दुई स्तनको स्पर्शले रोमान्चित भएका, समुद्रको पानीले जिउभिजेका, अर्धनिद्रामा रहेका विष्णुले हर्षुञ्जोले मुख छोपीकन गरिएको हाडले तिमीहरूको भलो गरोस्”।

जलशयन नारायण (पानीमा पल्टिएका नारायण), अनन्तशयन, शोषशयन (अनन्त वा शोषको सयुयामा पल्टिएका नारायण) आदि नामले संबोधन गरिने विष्णुको शयन प्रतिमा मल्लकाल र शाहकालमा पनि धेरै वटा बने, तर ती आकारमा साना थिए।

मरेपछि बैकुण्ठबास होस भन्ने कामनाले पनि विष्णुको शयनमूर्ति स्थापना गरिन्थ्यो। नदीका घाटहरूमा स्थापित शयनमूर्ति सती जानेले परिक्रमा गर्दथे। मल्ल र शाहकालका महिलाहरूले सती जाने पक्का भए पछि, विभिन्न मन्दिर परिक्रमा, गुठी स्थापना र दान धर्मका कार्यहरू गरेका प्रमाणहरू इतिहासमा थुप्रै प्राप्त छन्। सती जाने महिलाले आफू र आफ्ना पतिले प्रयोग गरेका गरगहना सामानहरू विभिन्न मन्दिरमा राख्ने प्रचलन थियो। श्री ५ रणबहादुर शाहकी रानी राजराजेश्वरी (विजयलक्ष्मी) ले हेलम्बुबाट काठमाडौँ सतीजान आउदा साखु बज्रयोगिनीका मन्दिरमा सुनको लठ्ठी, चाँगुनारायणमा दाहिने शंख, गुह्येश्वरीमा सुवर्ण छत्र, पशुपतिमा सुवर्ण च्चामो (चमर) जयवागेश्वरीमा लुँया तायो चढाएको उल्लेख छ^{१६}। काठमाडौँ उपत्यकाका विभिन्न घाटहरूमा सानो कुण्डमा पानी जमाएर स्थापना गरिएका शयन विष्णुका मूर्तिहरूको पनि एउटा बेग्लै सामाजिक इतिहास छ। कलाको दृष्टिकोण बाट भने यी स-साना शयन मूर्तिहरू खासै राम्रा छैनन्।

उपसंहार -

हनूमानढोका दरबार भित्रको भण्डारखालको ठूलो पोखरीमा स्थापित शयन विष्णुको प्रतिमा चि.नं.२ पनि सारै भव्य छ। भण्डारखाल क्षेत्रले प्रारम्भमा निकै ठूलो क्षेत्रफल ओगटेको थियो। वि.सं.१९९० सालको भूकम्प पछि त्यस क्षेत्रको सडक विस्तार गर्ने क्रममा भण्डारखालको केही जग्गा सडकमा पर्‍यो। “जुद्धसडक, भूगोलपार्क र आजमोलि बनेको नेपाल बैंक लिमिटेडको भवन रहेको ठाउँभन्दा परसम्मको क्षेत्र भण्डारखाल भित्र पर्दथ्यो। चौबाटोमा रहेको जुद्धशम्शेरको सालिकको पूर्वोत्तर कुनामा रहेको भगवतीको मन्दिर पनि भण्डारखालभित्र रहेको

थियो^{२८} । यत्रो भव्य बगैचाको सौन्दर्य वृद्धि गर्न प्रतापमल्लले ज्ञानेश्वर नजीकको एउटा पोखरीबाट यो जलशायी मूर्ति ल्याएर स्थापना गरेका थिए । “पहिले त राजा प्रतापमल्लले आफ्नो दरबारको भँडारखालको पोखरीमा बूढानीलकण्ठको जलशयन नारायण जस्तो मूर्ति आफैले बनाउन लगाएर स्थापना गर्ने विचार गरेका थिए । तर उनले सपनामा ज्ञानेश्वर पोखरीमा रहेको जलशयन नारायणको मूर्ति ल्याएर राख्नु भन्ने दैवी आज्ञा भए पछि यो काम गरेका थिए भन्ने कुरा वंशावलीहरूमा लेखिएको छ^{२९} । इतिहासकारहरूले लिच्छविकालका ३ वटा शयन विष्णुका मूर्तिहरू मध्ये बूढानीलकण्ठ र बालाजूको जलशायी मूर्ति विष्णुगुप्तको समयमा बनेको र हनुमानढोकाको जलशयन विष्णुको मूर्ति भने भुम्भुक्कका जलशयन हो कि भन्ने अनुमान गरेका छन् । यस विषयमा विशेष अन्वेषणकार्य आवश्यक छ^{३०} । हनुमानढोकाको जलशयन मूर्तिको लक्षण लिच्छविकालका अन्य मूर्तिहरू जस्तै छ । मल्ल कालको अन्त्यतिर काठमाडौं आएका पादरी जिजेपले भण्डारखालको शयन विष्णुको मूर्ति (१८ वा २० फीट लामो) कलापूर्ण र राम्रोसँग पुनर्निर्माण गरिएको वर्णन गरेका छन्^{३१} ।

बालाजूको शयन विष्णु मूर्ति (चि.नं. ४) बूढानीलकण्ठ र हनुमानढोकाको भन्दा आकारमा सानो भए पनि विशिष्ट कलाकारिताले गर्दा आकर्षक र भव्य छ । बूढानीलकण्ठको शेष एघार शिरको, भण्डारखालको शेष तेह्र शिरको र बालजूको शेष नौ शिरको छ । बालाजूको शयन मूर्तिको चारवटा हातमा अक्षमाला, तुम्बी, चक्र र पद्म वीज लिएकोले इतिहास र कला विज्ञहरूले यस शयन मूर्तिलाई जलशयन हरिहर भनेर वर्णन पनि गरेका छन्^{३२} ।

लिच्छविकालमा विष्णुका विभिन्न मूर्तिहरू निर्माण गर्ने क्रममा सारै सुन्दर मूर्तिहरू बनेका छन् । तर त्रिविक्रम विष्णु विक्रान्त, बराह, नरसिंह र गरुडासन विष्णुका मूर्तिहरू बनेको भण्डै १०० वर्ष सम्म पनि शयन विष्णुका मूर्तिहरू स्थापना गरिएको देखिदैन । इतिहासकार बाबुराम आचार्यले यसै प्रसङ्गको चर्चामा भनेका छन् । नेपालमा गरुडवाहन नारायणको मूर्ति स्थापना भएपछि ९५ वर्ष सम्म मानदेव र अन्य लिच्छवी राजाले जलशयन नारायणको मूर्ति स्थापना गरेनन्” वैष्णव चाडको समय बारे पनि उनले चर्चा गरेका छन्^{३३} ।

गौतम वज्र वज्राचार्यले, बूढानीलकण्ठ विष्णुको स्थापना सातौं, आठौं शताब्दीमा भएको प्रमाणको लागि काठमाडौं यज्ञालहिटीको शिलालेख र गोपाल राज वंशावलीको वर्णनलाई उद्धृत गरेका छन्^{३४} ।

मल्लकालमा पनि शयन विष्णुको मूर्ति स्थापना गर्ने प्रचलन कायमै रह्यो । चौधौं शताब्दीका सामन्त मदनसिंह र रामवर्धनले पलान्चोकको फेदीमा स्थापना गरेका शयन विष्णुको मूर्ति सारै सुन्दर नभए पनि उल्लेख गर्नु अत्यावश्यक छ ।

लिच्छवी समय देखि मल्लकाल र शाहकालमा पनि नेपालीहरूले ठूला साना आकारमा जलशयन मूर्ति स्थापनामा निरन्तरता दिइरहे । दरवार र पाटी पौवाका भित्ता र हस्तलिखितग्रन्थमा समेत शयन विष्णुका चित्रहरू कोरिएका छन् । धातुका जलशयन मूर्ति भने नबनेको उल्लेख स्वशरले गरेकी छिन्^{३५} ।

हनुमानढोका नासलचोकको उत्तरपट्टि स्थित मोहनचोकमा थुप्रै सुन्दर कलाकृतिहरू छन् । उत्तर तर्फको दलानको दलिनमा विभिन्न देवदेवी सहित जलशयननातरायणको मूर्ति अङ्कित सुनको चँदुवा टाँगिएको छ^{३६} । राजा र राज परिकारको सदस्यहरूको अन्तिम अवस्थामा मोहन चोकमा ल्याउने प्रचलन थियो^{३७} । प्राण जाने बेलामा विष्णुको नाम उच्चारण र दर्शन गरेमा बैकुण्ठ जान पाइने विश्वास मल्लकालमा थियो । मृत्यु शय्यामा रहेको व्यक्तिलाई नारायणको दर्शन पाई मुक्ति मिलोस् भन्ने मनोकामनाले शयन विष्णुको प्रतिमा चँदुवामा पनि स्थापना गरेको देखिन्छ । यही दलानको भित्तामा राजा प्रतापमल्लको विशाल शिलापत्र पनि छ^{३८} ।

लिच्छवीकाल देखि शाहकाल सम्म नै मृत्यु पर्यन्त बैकुण्ठवास होस भन्ने कामनाले जलशयन विष्णुका विविध मूर्ति र चित्रहरू निर्माण गरेको देखिन्छ । राजालाई विष्णुको अवतार स्वरूप मान्ने र शिवपुरीको फेदीमा रहेको विष्णुको दर्शन नेपालका राज परिवारले नगर्ने चलन पनि स्मरणीय छ । विश्वका पालनकर्ता विष्णुको पर, व्यूह, विभव र रायनमूर्ति स्थापना र पूजा आरधना नेपाली समाजमा लिच्छविकालदेखि नै क्रमशू व्यापक हुँदै गएको छ ।

टिप्पणी-

१. प्रसन्न चन्द्र गौतम (संयोजक तथा स.) ऋग्वेद संहिता, पहिलो खण्ड, कुलचन्द्र गौतम स्मृति संस्था, काठमाडौं, २०६७ पृ. १०२ जसरी विष्णुले सात रङ्गका किरणहरूद्वारा पृथ्वीबाट पराक्रम गरे उसै गरी देवताहरूले हाम्रो रक्षा गरुन् ।

अर्तदेवावन्तुनोयतोविष्णुर्विचक्रमे ।

पृथिव्याः सप्तधामसिः ॥ १६॥

आशय - देवताहरूको सुरक्षा र विष्णुको पराक्रम विशिष्ट र ऐतिहासिक छन् । (ऋ १।२३।१६)

विष्णुले खुट्टालाई तीनपटक (जगत्मा) राखे । यिनको धुलोले युक्त खुट्टामा यो जगत लुकेको थियो । ती विष्णुले यस्तो पराक्रम गरे ॥१७॥

अपराजित रक्षक विष्णुले धर्महरूलाई धारण गर्दै त्यसपछि तीन (लोकमा) पाइलाहरू राखे ॥१८॥

२. Jitendra Nath Banerjee, *The Development of Hindu Iconography*, Munshiram Manoharlal Publishers, New Delhi, 1985 (fourth ed)

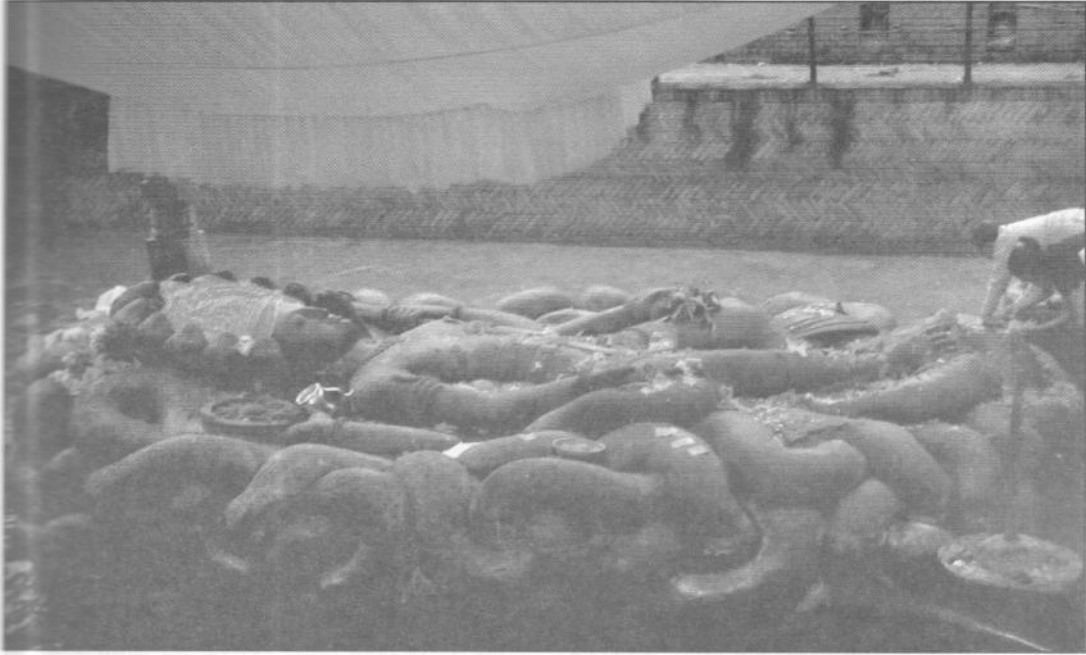
"The religion of the Veda knows no Idols".

- ३ बलराम श्रीवास्तव, (सं), रूपमण्डन, मोतीलाल बनारसीदास, वाराणसी, वि.सं.२०२१, पृ.३-६
- ४ प्रसन्न चन्द्र गौतम, पूर्ववत्, ऋ.१।२२।१७ र ऋ १। २२। १६-२१ ।
- ५ नागशरण सिंह (सं.), ऋग्वेद-परिचय, नाग प्रकाशक, दिल्ली, १९९०, पृ.६६
- ६ बलराम श्रीवास्तव (सं), रूपमण्डन, पूर्ववत् पृ.५९ ।
- ७ बलराम श्रीवास्तव (सं), रूपमण्डन, पूर्ववत् पृ.५९ ।
- ८ T.A. Gopinatha Rao, **Elements of Hindu Iconography, Volum I, Part I**, Motilal Banarsidass, Delhi, 1985 (Second Prind) p.90-94
- ९ Rao, पूर्ववत्, पृ.९१
- १० J.N. Banergea, पूर्ववत्, पृ. ४०६-४०७, पादटिप्पणी नं. २
- ११ कालीचरण गौड, वस्तीरामजी (टीकाकार), मत्स्यपुराणम्, चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी, वि.स.२००१ (पुनर्मुद्रित) पृ.३५४ ।
- १२ कालीचरण गौड, पूर्ववत्, पृ.३५२ ।
- १३ वृजभूषण श्रीवास्तव, **प्राचीन भारतीय प्रतिमा विज्ञान एवं मूर्तिकला**, विश्वविद्यालय प्रकाशन, वाराणसि, १९६० (द्वितीय सं) पृ.१८-१९ ।
- १४ क्षेमराज श्रीकृष्णदास (सम्पा), **श्री विष्णु धर्मोत्तरपुराणम्**, दिल्ली, नागपब्लिसर्स, १९९८ (दोश्रो संस्करण), पृ.३४७-४८।
जलमध्यगत : कार्य : शेष : पन्नगदर्शन :
फणपुञ्जमहारत्नदुर्निरीक्ष्य शिरोधर :
देवदेवस्तु कर्तव्यस्तत्र सुप्तस्वार्भुज :
एक : पादोऽस्य कर्तव्यो लक्ष्म्युप्सङ्गत : प्रभो
तथापरश्च कर्तव्य : शेषभोगाङ्गसंस्थित :
एको भुजोऽस्य कर्तव्यस्तत्र जानौ प्रसारित :
कर्तव्यो नामिदेशस्थस्तथा तस्यापर : कर :
तथा चान्य कर : कार्यो देवस्य तु शिरोधरे
सन्तानमञ्जरीधारी तथैवास्यापरो भवेत्
नाभीसरसि सम्भूते कमले तस्य यादव
सर्वपृथ्वीमये देव्या : प्राश्वत्कार्य पितामह :
नाललनौ च कर्तव्यौ पद्मस्य मधुकैटभौ
नरुपधारिणि भुजङ्गमस्य कार्याव्यथासाणि तथा समीपे
एतत्तवोक्तं यदुपुङ्गवाग्य देवस्य रुपं परमस्य तस्य
(श्रीविष्णुधर्मोत्तर तृ.ख.८१, १-८)
- १५ धनवज्र बज्राचार्य, **लिच्छविकालका अभिलेख**, काठमाडौं नेपाल र एशियाली अनुसन्धान केन्द्र, २०५३ (दोस्रो संस्करण), पृ.४४२-४७ ।
- १६ बज्राचार्य, पूर्ववत्, पादटिप्पणी नं.(१४)शेष नागराजको शरीरले चहकिलो भएको पोखरीमा प्राणीको कल्याणको लागि सुतेका विष्णुको अतिशान्त सुन्दर मूर्तिले तिमीहरूको मङ्गल गरोस् ।
- १७ अ० अनन्त नागाधियकोगमास रे जलाशये शान्तमन्मनोहरम् मुरारिरूपं यदशेत देहिनां शिवाय तद्वो विदधातु मङ्गलम्
१६. बज्राचार्य, पूर्ववत्, पृ.४४४
- ख) हरिराम जोशी, **नेपालको प्राचीन अभिलेख**, काठमाडौं ।
नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, २०३०, पृ.४२७-४३२
१७. बालकृष्ण सम, **नेपाली ललितकला**, श्री ५ को सरकार, प्रचार प्रसार मंत्रालय, वि.सं.२०२२, पृ.३९-४० ।
१८. सम, पूर्ववत्, पृ.४० ।
१९. सम, पूर्ववत्, पृ.४० ।.....“ नेपाली कलाकारको भनाइ विशुद्धवादी छ । लौकिक मानिसको हो, देवताका मूर्तिहरु त अलौकिक हुनुपर्दछ, दुब्लाए पो करडदेखिन्छन्, खकालोको हाड र नसाहरु देखिन्छन्, मोटाउँदा त जीउ समतुल्य हुन्छ । जसमा पूर्णता छ ती देवताका शरीर भुकुल्ले बालकको भैं पुष्ट हुनुपर्दछ । यही आधारमा हाम्रा मूर्तिहरुको नीलकण्ठको जस्तै सुन्नीए जस्तै देहको बनोट छ । अववादमा दक्षिण कालीको भैं करड भएको शरीर र भैरव वा गणेशको भैं भुँडीवाल शरीर केही छन् । ”
२०. सम, पूर्ववत्, पृष्ठ २४ ।
२१. बज्राचार्य, पूर्ववत्, पृ.२६०-६१ ।
२२. Y.G.Krishnamurti, **king mahendra of Nepal**, The Nityananda Society, Bombay, P.82.
“The Licchavi School has a Strong Feeling for the moral Context. Moral experience is formulated into sculptural idiom.
२३. Krishnamurti, पूर्ववत्, पृ.८९।
२४. गोविन्द प्रसाद भट्टराई, पूर्ववत्, पृ.३०-३१ । “मेरो विचारमा उक्त मूर्ति स्थापना भएको जमीन नीलकण्ठ नामका बूढाको थियो । मूर्ति स्थापना भए पछि सर्वप्रथम बैष्णव बनी ती नै नीलकण्ठ बूढा पूजा आजको प्रबन्धक बने । त्यस भेकमा तिनले ठूलो प्रसिद्धि पनि पाएका थिए । त्यसैले त्यो गाउँको नाम ती नीलकण्ठ बूढाको नामबाट रहन गयो । किन भने यहाँ पूज्य पूजकका बीच अभेद सम्बन्ध भएको देखिन्छ । बूढानीलकण्ठले पूजिएका नारायण भन्ने अर्थमा बूढानीलकण्ठ हुन गएको हो । अथवा “बूढानीलकण्ठ मात्र गाउँका नारायण यसमा गाउँका वा ठाउँका भन्ने पद लोप भएर बूढानीलकण्ठ रहन गएको हो । अथवा नीलकण्ठ बूढाले त्यो गाउँ बसालेको पनि होला । अहिले पनि व्यक्ति विशेषका नामबाट रहेका गाउँहरु प्रशस्त पाइन्छन् । यहाँ नारायण स्थापना हुनु अघि यो ठाउँको नाम नरसिंह स्थान थियो, नृसिंहको मूर्ति थियो । हाल नारायण पञ्चायत भए जस्तै यहाँ पहिले नरसिंह पाञ्चाली थियो भन्ने कुरा अभिलेखबाट र गोपाल वंशावलीबाट समेत थाहा पाइन्छ । अरु कुराबाट शेषशायी नारायणसँग बूढानीलकण्ठको कुनै सम्बन्ध हुन सक्तैन ।

२५. धनवज्र वज्राचार्य, लिच्छविकालीन अभिलेख, पूर्ववत्, पृ.३२०-२५ ।
२६. वज्राचार्य, पूर्ववत्, पृ.४३३-३६ ।
२७. हरिराम जोशी, ॐ सती प्रथा, जोशी रिसर्च इ, इ.सन २०११, पृ.५४।
२८. गौतमवज्र वज्राचार्य, हनुमानढोका राजदरबार, नेपाल र एशियाली अ.सं, काठमाडौं, २०३३, पृ.२४-२५ ।
२९. गौतम बुद्ध वज्राचार्य, पूर्ववत्, पृ.१२५ ।
- क) डेनियल राइट, हिस्ट्री अफ नेपाल, कलकत्ता, सुशिल गुप्त प्रा.लि., इ.सं.१९५८, दोश्रो संस्करण, पृ.१२९ ।
३०. गौण्यवज्र वज्राचार्य, पूर्ववत्, पृ.१२६ ।
- क) Mary Slusser, op.cit.242.
३१. गौण्यवज्र वज्राचार्य, पूर्ववत्, पृ.१२७ ।
३२. Mary Slusser, op.cit p.p.242
These are no fewer than three monumental Jalasayana Narayan stone Sculptures bequeathed by the Licchavis. One in all likelihood Bhumbhukkika, mentioned as recipient of Amsuvarma's largess, Was taken to Hanuman Dhoka in the seventeenth century by Pratapamalla, a second was installed in a pool at Balaju between about A.D.633 and 643 by Vishnugupta, and a third also commissioned by Visnugupta, was established at Budhanilkantha.
३३. बाबुराम आचार्य, "नेपालमा जलशयन नारायण मूर्तिको स्थापना, नेपाली, नं.४५, वि.सं.२०२७, कार्तिक पृ.४-११ "पुराना नियम अनुसार जेठ र असार दुई मास

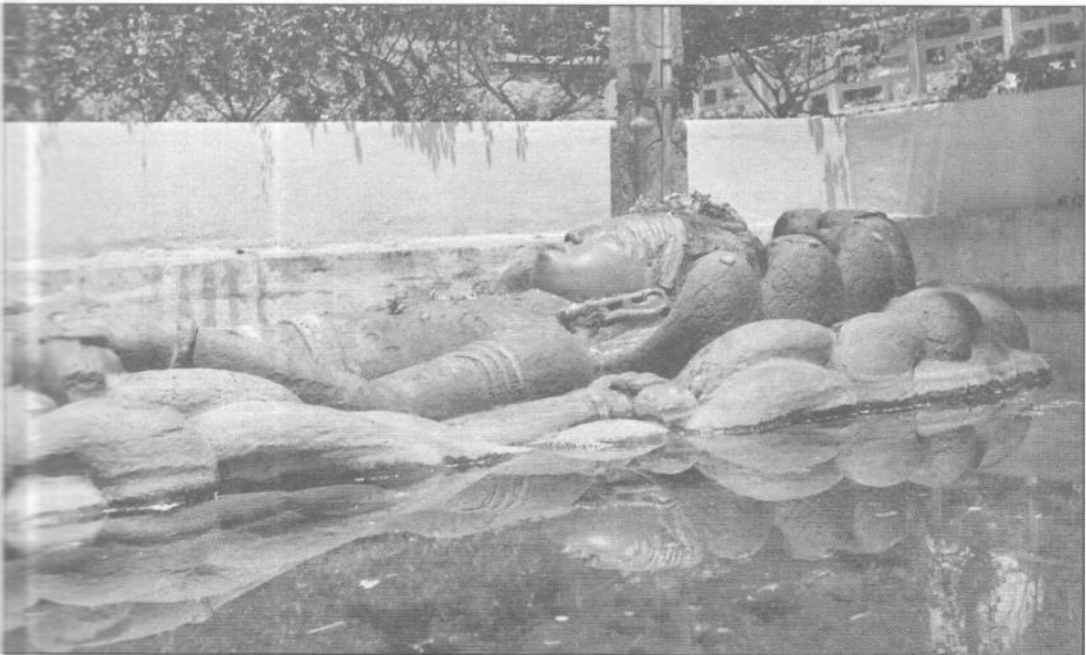
ग्रीष्म ऋतुमा पर्दथे । गुप्तहरु वैष्णव हुनाले विष्णु वा नारायणका पूजाबाट यो चाड सूचित गर्ना निमित्त जलशयन नारायणको मूर्ति बनाएर पूजा प्रार्थना गर्ने चाड बनाएको देखिन्छ । वर्षा र शरद ऋतुमा नारायण तलाउमा सुतेर 'जल शयन' गर्नुहुन्छ भनेर चातुर्वाहु नारायणको मूर्ति बनाएर जलशयनमा राखी पूजा प्रार्थना गर्ने नियम बनाएका थिए र विष्णुको तिथि द्वादशी हुनाले असार शुक्ल पक्षका दशमी सम्म पर्खेर एकादशीका दिन बलिया बाङ्गाले निराहार गर्ने र बूढा-खाढाले फलाहार गरेर द्वादशीका दिन जलशयन नारायणको पूजा प्रार्थना गर्ने नियम चलाएका थिए । चौमासाको नियम गुप्त राज्यबाट नेपालमा आएर विकृत भई आजसम्म केही न केही मात्रामा चालु रहेको छ ।"

३४. गौतम वज्र वज्राचार्य, "प्राचीन मूर्तिकलाको विषयमा" पूर्णिमा, ३, वि.सं.२०२१, कार्तिक, पृ.१४-१६ ।
३५. Mary Slusser, पूर्ववत्, पृ. p.242
३६. जानमणि नेपाल नेपालको माध्यमिककालको इतिहास, काठमाडौं, मकालु बुक्स एण्ड स्टेशनर्स, २०६२, पृ. २७३-२७४
३७. गौतम वज्र वज्राचार्य, हनुमानढोका राजदरबार, काठमाडौं, नेपाल र एशियाली अ.सं., वि.सं.२०३३, पृ.१०२ ।
३८. वज्राचार्य, पूर्ववत्, पृ.१०२ ।

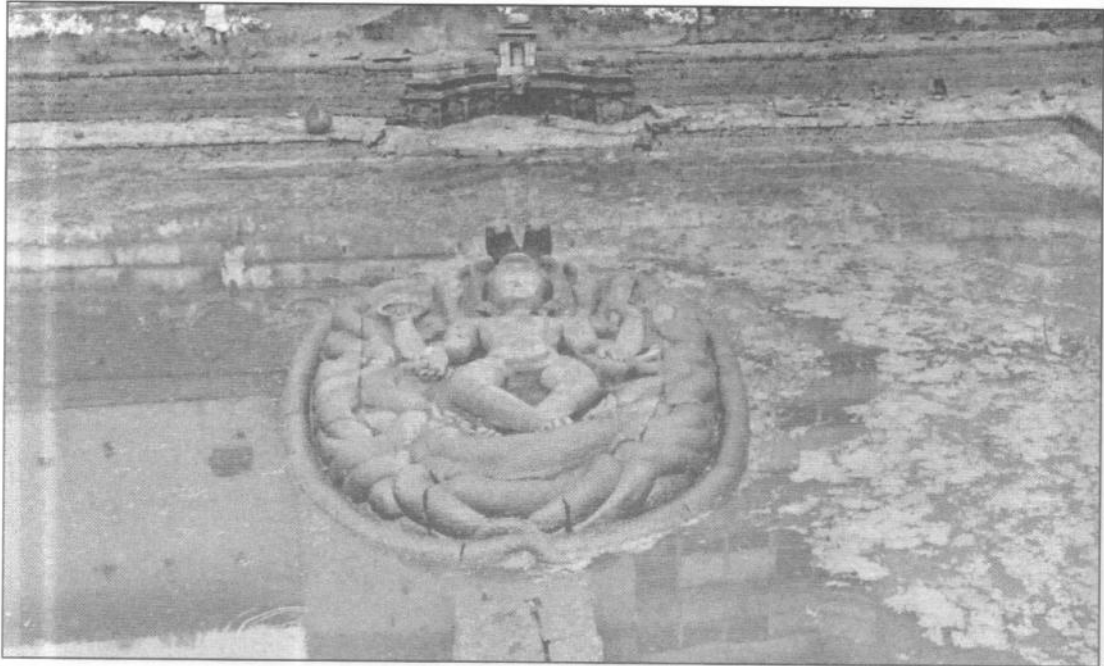
सौजन्य : पुरातत्व विभाग

जलशयन नारायण

सौजन्य : पुरातत्व विभाग

जलशयन नारायण

सीजन्य : पुरातत्व विभाग

जलशयन नारायण

सीजन्य : पुरातत्व विभाग

जलशयन नारायण

तत्कालीन भक्तपुर राजदरवारका अन्य भाग भै वसन्तपुर दरवार पनि 'रानीमहल' को रूपमा मात्र नभएर किल्ला रूपमा समेत बनेको भव्य दरवार थियो । त्यसैले, यो दरवार नौ तला निकालेर बनाइएको थियो । वि.सं.१८८७ सम्म पनि यो दरवार उस्तै खडा थियो । 'वि.सं.१८८७ मिति आश्विन वदि ७ रोज ५ मा काठमाडौं शहरको जगा २ का देवलहरू नापियाको फर्द १' शीर्षकको मन्दिर र चोकहरूको नापोसम्बन्धी कागतपत्र (पहिलो) मा 'भादगाउँ ... वसन्तपुर (उचा हात) ५१।३ ...' दिइएको छ । यसबाट पनि उक्त कुराको पुष्टि मिल्छ ।

नेपालमा अनेक कालखण्डमा गएका महाभूकम्पहरूले धनजनको अपार क्षति गरेको भयावहपूर्ण इतिहास पनि हाम्रो सामु साक्ष छ । त्यस्तै वि.सं.१७३८ मा गएको यस्तै एक महाभूकम्पले तत्कालीन भक्तपुर राजदरवारका अनेक भागहरू, देवस्थलहरू लगायत थंथु राजकुल र वसन्तपुर दरवारहरू पनि क्षतिग्रस्त हुनपुगेका थिए । विनाश प्रकृतिको नियम हो भने त्यस्तो नियतिको मारले हुने सिजंनार र सुन्दरीकरण मानवीय गुण र चरित्र हो । उदाहरण त्यही भूकम्पको विनाश र त्यसपछिका सिजंनारलाई लिउँ । भक्तपुर राजदरवार परिसरमा मात्र नभएर भक्तपुर शहरका यत्रतत्र देखिने जति पनि कलाकृति छन् ती अठ्ठानौं शताब्दीतिरका वदता छन् र अधिकांश त्यस्ता विश्वश्रेणीका कलाकृतिहरू जगत्प्रकाश मल्लका पुत्र जितामित्र मल्ल र उनका नाति भूपतीन्द्र मल्लका छन् । सो भूकम्पले ल्याएको विनाशपछि बाबुछोराले (जितामित्र मल्ल र भूपतीन्द्र मल्ल) जीर्णोद्धार, पुनर्निर्माण र

नवनिर्माण वा भनौ संरक्षण र संवर्द्धनतिरै आफ्ना सारा जीवन अर्पित गरिदिए । त्यसैले जता हेरे पनि आज उनीहरूकै एकले अर्कोलाई उछिन्ने खालका कलाकृति हाम्रा सामु देखापर्छन् । उनीहरूले भक्तपुर शहरको सुन्दरीकरण गर्नमा कुनै कसर बाँकी राखेनन् । अनि सुन्दरीकरणको त्यसबखतको त्यो लहरले हाम्रो वसन्तपुर दरवारलाई पनि अछुतो पार्न सकेन । आफ्ना बाजेले बनाउन लगाएको दरवारलाई अब भक्कीभक्काउ पार्न नाति भूपतीन्द्र मल्लले नेपालसंवत् ८२७ (वि.सं.१७६४) मा सो दरवारको मूल प्रवेशद्वारको दाय्याँबायाँ एकजोडी सिंहका विशाल प्रस्तरमूर्ति लगायत त्यसको दाय्याँबायाँ उग्रचण्डी भगवती र भैरवका प्रस्तरमूर्तिहरू समेत बनाएर राख्न लगाए । मल्लकालीन प्रस्तरकलाका यी विरलाकोटि उत्कृष्ट नमुनाले पनि हामीलाई वसन्तपुर दरवारको संभन्ना गराउँछ । कुनै बेला वसन्तपुर दरवार पस्ने यो कलात्मक प्रवेशद्वार आज पद्म हाइस्कूल, उच्च मा.वि./कलेज पस्ने प्रवेशद्वार भएको छ । यसरी एकजोडी सिंह, भैरव र भगवतीसहितको यो प्रवेशद्वार आज हाम्रा सामु इतिहास र वर्तमान भएर खडा छ ।

वसन्तपुर दरवार नौ तले थियो भन्ने कुराको एउटा दुर्लभ उदाहरण तल प्रस्तुत यस विषयको चित्र पनि हो । वि.सं.१९०७ मा ब्रिटिश रोजिडेन्सी सजंनका रूपमा हेनरी एम्ब्रोस ओल्डफिल्ड नेपाल आएका थिए । त्यसको तीन वर्षपछि उनी भक्तपुर आउँदा उनैले तयार पारेको भक्तपुर दरवारको पश्चिमभागको चित्र यो हो ।

फोटोग्राफि सर्वसुलभ भइसकेको त्यो युगमा यहाँ
 पर्यटकहरूका लागि चित्रलेखन नै एकमात्र विकल्पको
 रहेको थियो। यसैले पनि पानीरङ्ग प्रयोग गरी तयार पारिएको
 चित्रको महत्त्व विशेष छ। त्यसमा त्यसबेला ओल्डफिल्डले
 भक्तपुर राजदरबारको पश्चिमपट्टिको भागको दुरूस्त
 चित्रण भएको छ। जे होस्! प्रस्तुत चित्रमा क्रमशः बायाँबाट
 इबर्ना, शिवलिङ्ग, सामुन्ने गरूडस्तम्भसहितको गोपिनाथ
 द्वारिकानाथमन्दिर, रामेश्वरमन्दिर, इन्द्रायणी च.छें
 उमामहेश्वरमन्दिर, सिंह, भैरव र भगवतीसहितको
 भएको वसन्तपुर दरबार, चौकोट दरबार, सिंहढोका
 कोटको एक अंशसहित त्यसको सामुन्ने रहेको लायकु नासचः
 मन्दिर (देखापर्छन्)।

हामीले सो चित्रमा अलिकता ध्यान दिएर हेरेको खण्डमा
 माथिका (दुई) तलाहरू कालक्रमले गर्दा भरिसकेको र
 नला पनि भग्न भइसकेको अवस्थाको वसन्तपुर दरबारलाई
 ठम्याउन सक्दछौं। यो कुरा महत्त्वपूर्ण छ।

वि.सं.१८९० मा पनि महाभूकम्प गएर घनजनको ठूलो
 क्षति भएको थियो। तत्कालीन भीमसेन थापाको समेत पतनको
 कारण नै बन्नपुगेको सो भूकम्पले भक्तपुर र भक्तपुर
 दरबारलाई पनि क्षति पुऱ्याएको थियो। त्यस कुराको भूकम्पको
 चित्रमा देखापर्ने खुला आकाशमनिको शिवलिङ्ग, गोपिनाथ,
 र वसन्तपुर दरबार लगायत नृत्यनाथमन्दिरका जीर्ण
 ढाल परेका र क्षतविक्षत अवस्थाका छाना र दलिनहरूले
 देखाउँछन्।

वि.सं.१८९० सालको भूकम्पले ध्वस्त पारको
 वसन्तपुर दरबारका माथिल्ला तलाहरू त्यसपछिका कालहरूमा

जीर्णोद्धार हुनसकेको थिएन भन्ने कुरा सो चित्रले स्पष्ट देखाएको
 छ। जीर्णोद्धारको त कुरै छाडौं, वि.सं.१८९० सालको भूकम्पले
 वसन्तपुर दरबारका माथिल्ला दुई तला ध्वस्त पारेको ठीक
 सय वर्षपछि चलेको वि.सं.१९९० सालको अर्को विनाशकारी
 महाभूकम्पले भने यसलाई पातालै पाऱ्यो।

वसन्तपुर दरबार अब त्यहाँ छैन। हामी त्यसलाई
 ओल्डफिल्डले उतारेको चित्रमा हेरेर सुस्मृम्याउन सक्छौं। अनि
 आज पनि वर्तमान रहेको सो दरबार पस्ने एकजोडी सिंहका भव्य
 प्रस्तरमूर्ति, भैरव र भगवतीसहितको प्रवेशद्वार हेरेर कुनै बेला
 हाम्रो यहाँ पनि वसन्तपुर दरबार थियो भनी ठम्याउन सक्दछौं।

गोर्खालीहरूले वि.सं.१८२६, कार्तिकमा भक्तपुर
 राजदरबार कब्जा गरी आफ्नो अधिकारमा लिएपछि उनीहरूले
 यस दरबारका अनेक भाग र कोठाहरूबाट सामानहरू पनि
 हात पारे। त्यसो गर्दा उनीहरूले कुन दरबार/भागका
 कुन कोठाबाट के कति सामान उठाए भन्ने बारेमा सम्बद्ध
 कोठा र त्यहाँबाट बटुलेका सामानहरूको सूची समेत
 बनाएर राखे। सो सूचीमा पनि वसन्तपुरको नाम आएको
 छ। उनीहरूले यहाँबाट पनि सामानहरू सोहरसाहर पारेका
 थिए।

भौतिक रूपको वसन्तपुर दरबार अब त्यहाँ छैन। तर
 त्यो कुरालाई हाम्रो अध्यात्मवादी पूर्वीय धर्म संस्कृति, संस्कार र
 परम्पराले भने मान्न वा पत्याउन सकेको छैन। उदाहरणको
 रूपमा भक्तपुरका जीवितदेवता नवदुर्गागणलाई नै लिउँ। प्रत्येक
 वर्ष सो वसन्तपुर दरबार सामुन्ने नवदुर्गा गणले नाच प्रस्तुत गर्न
 ल्याउने परम्परा आज पनि वर्तमान छ।

सन्दर्भ स्रोत

- स्रोत : १. स्थलगत अध्ययन।
 २. विनोदराज शर्मा (५८) र सम्बद्ध स्थानीय बासिन्दाहरूबाट प्राप्त जानकारी।
- सन्दर्भ स्रोत १. Oldfield, H.A., Oldfield, M.A. **Views of Nepal** (1851-1864), Ratna Pustak Bhandar, Kathmandu : 1975 .
 २. Wright, Daniel **History of Nepal**, Cosmo Publications, New Delhi : 1983.
 ३. वज्राचार्य, गौतमवज्र, **हनूमान्ढोका राजदरबार**, नेपाल र एसियाली अध्ययन संस्थान, कीर्तिपुर : २०३३।
 ४. श्रेष्ठ, डा.पुरुषोत्तमलोचन, **त्रिपुर र युथुनिमम् राजकुल**, भक्तपुर नगरपालिका, भक्तपुर : २०५८।
भक्तपुरको नवदुर्गा गण, वविता श्रेष्ठ, भक्तपुर : २०६०।
 ५. वैद्य, तुलसीराम (सं), **पृथ्वीनारायण शाह -रणजित् मल्लकालिक कागतपत्र**, नेपाल अध्ययन संस्थान, काठमाडौं : २०२८।

मध्यकालीन नेपाली भाषाका विशेषता

- डा.विदुर चालिसे

(सारसंक्षेप : यस लेखको उद्देश्य मध्यकालीन नेपाली भाषामा देखिएको भाषिक सूचना र ऐतिहासिक घटनाक्रमले निर्धारित गरेको परिस्थितिका आधारमा नेपाली भाषाको मध्यकालीन ऐतिहासिक काल विभाजनको रूपरेखाको चिनारी गराउँदै पाठकहरूमा अभिलेखीय भाषा र व्याकरणप्रति रुचि जगाउनु रहेको छ । नेपाली अभिलेखको अध्ययनका क्रममा ऐतिहासिक नेपाली भाषाको काल विभाजनको सन्दर्भमा आआफ्नै तर्कहरू रहेकाले तिनैअध्येताहरूको तर्कको सेरोफेरोमा रहेर लिखित तथ्यका आधारमा मध्यकालीन नेपाली भाषाका विशेषताका केही नयाँ सूचनालाई अति संक्षेपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।)

परिचय :

'सिंजाली भाषा' लिखित तथा अलिखित रूपमा (वि.सं. ११५० देखि १४५०सम्म)को समयावधिभित्र प्राचीनकालका रूपमा भाषा विकासका क्रममा विशिष्ट असवस्थामा रह्यो । आधुनिक नेपालीमा प्रयोग हुने गरेको स्त्रीलिङ्गी सम्बन्धकारक, संयोजक र प्रश्नार्थक 'कि' को प्रयोग प्राचीन नेपालीमा विशिष्ट ढंगले प्रयोग गरेको पाइन्छ भने 'लाई', 'ले' र 'मा' जस्ता विभक्ति प्राचीन नेपालीका वाक्यमा प्रयोग गरेर होस् वा नगरेर पनि अर्थखुल्ने वाक्यको प्रयोग गर्ने प्रचलन देखिन्छन् । अचेलका नेपालीमा प्रयोग हुने गरेका 'छ' र 'हो' जस्ता सहायक क्रिया प्राचीन नेपालीका वाक्यमा प्रयोग गरेर होस् वा नगरेर नै पनि अर्थ खुल्ने वाक्यको प्रयोग गर्ने गरेको पाइन्छ । त्यस्तै सहजाती शब्दहरूको प्रयोग आदि प्राचीन नेपालीमा अत्यधिक छ । इच्छार्थक भाव जनाउन क्रियामा 'ओस्' का सट्टामा प्राचीनमा 'इ', 'इय/इया' प्रत्ययद्वारा काम चलाउने प्रचलन देखिन्छ भने आधुनिकमा वचन बुझाउन 'आ' प्रत्यय र 'हरू' निपात वा दुवै लागेर बहुवचन बुझाए पनि प्राचीन नेपालीमा वचन बुझाउन त्यस्तो गरिएको देखिदैनन् । कर्ताकारक बुझाउन 'ले' विभक्ति लागेर बन्ने देखिन्छ तर प्राचीन नेपालीमा कर्ताकारक बुझाउन षष्ठी विभक्ति लागेर कर्ताकारकको भूमिका निभाएको देखिन्छ । आधुनिकमा मानिसलाई बुझाउने नाम बाहेक अरुमा लिङ्ग विधानले प्रभाव पार्दैन तर प्राचीन नेपालीमा विशिष्ट लिङ्ग विधान रहेको छ । प्राचीन नेपालीमा अभूतकालको पूर्णपक्ष ज्ञात '-याको' प्रत्ययका सट्टामा अज्ञात भूत '-या' प्रत्ययको प्रयोग देखिन्छ भने अभिव्यक्तिमा सङ्क्षिप्तपन प्राचीन नेपालीको अर्को विशेषता देखिन्छ । आधुनिक नेपालीमा प्रयोग हुने गरेको भूतकालको

'नु+भयो' संयुक्त क्रियाको प्राचीन नेपालीमा अभाव देखिन्छ । आधुनिक नेपालीमा प्रयोग हुने गरेका अनुनासिक पञ्चम वर्णका लागि 'ँ' चिन्हको प्रयोग गर्ने प्रचलन भेटिन्छ भने आधुनिक नेपालीमा नै प्रयोग हुने गरेका प्रेरणार्थक प्रत्यय 'आउ' का सट्टामा प्राचीनमा 'आव' प्रत्यय मात्र प्रयोग गर्ने प्रचलन देखिन्छन् । आधुनिक नेपालीमा प्रयोग हुने गरेका भाव र असमापिका क्रिया जनाउने निषेधार्थक क्रियामा 'न' र 'अ' उपसर्ग लागेर अकरण बन्ने प्रचलन पनि देखिन्छ भने प्राचीनकालमा प्रयोग भएको 'कर्' धातु खस अधिराज्यको विघटन सँगसँगै 'गर' धातुमा विकास भएको पाइन्छ । त्यसैले प्राचीन नेपालीको यिनै विशेषताका कारण यस समयको संक्रमणलाई ध्यानमा राखी प्राचीन काल मान्नुपर्ने देखिन्छ भने ऐतिहासिक नेपाली भाषाको विकासका क्रममा मध्यकालीन नेपाली भाषाको समय वि.सं. १४५०) यस कालमा नेपाली भाषालाई 'मल्ल भाषा' र 'पर्वते भाषा' भनिन्थ्यो र यस समयको समयावधीलाई मध्यकालीन भाषाकालका रूपमा मानेर हेर्दा निम्नअनुसारका आधारमा मध्यकालका विशेषता देखि वि.सं. १८३१ सम्मको नेपाल एकीकरणको अन्त्यसम्मको अभियानलाई मान्नुपर्ने हुन्छ । मध्यकालीन नेपाली भाषाका निम्नअनुसारका विशेषताहरू रहका पाइन्छन् :

१. उपत्यकाको सरकारी राजकाजको भाषा हुने प्रयास :

जयस्थिति मल्लको उदयपछि "चारिसय आठ", "चारिशय नव", "चारिशय एकारह" र "चतुद्रह" (अधिकारी : २०५६, पृ. ६०) जस्ता गोपाल वंशावलीमा लेखिएका पर्वते भाषाका वाक्यांशहरू काठमाडौं उपत्यकाभित्र सरकारी कामकाजको भाषा बन्थो भने उपत्यकाबाट प्रकाशित वि.सं. १६९८ (लक्ष्मीनरसिंह मल्ल) र

१७२७ (प्रताप मल्ल)को अभिलेखमा दृष्ट साक्षिका रूपमा ब्राह्मण, प्रधान, खस, मगर पाँच) उल्लेख गरी 'पर्वत भाषा' बोल्ने मन्मथहरूलाई काठमाडौं उपत्यकाको राज्य व्यवस्थाभित्र जातिगत रूपमा भाषागत स्थान दिइएको उक्त अभिलेखहरूमा देखिन्छ ।

२. भाषिकाहरूको विकास :

खस अधिराज्यको विघटनक्रम वि.सं.१४४८ पछि शुरु भएपछि विभिन्न सानातिना राज्यको निर्माण हुनेक्रममा बाइसी चौविसी राज्यको निर्माण पनि शुरु भयो । यसै क्रममा राज्य चयनको सानो प्रशासन, राज्य निर्माणका भौगोलिक विशेषता स्थानीय कथ्य प्रणालीमा वक्ताहरूको जोडका कारणले खस अधिराज्यको प्राचीन(सिंजाली) भाषामा पनि स्थानीयताको प्रभाव हुन थाल्यो यसैक्रममा खस अधिराज्यको विघटनपछि बाइसी चौविसी राज्यमा मध्यकालीन समयमा निम्नअनुसारका भाषाहरू निर्माण भएको देखिन्छ :

जुम्ली :

- ३ अडै भूम: मलै भूम का सन्तान ईम पिरति भुम्मले मेरो जग्गा चामन्यकोट पमिसम् रामागाड पूर्व घेतगाड मेहेलपा उतर कतसपोला दषिन इति ४ किला भित्तको जग्गाको धनसंख्य र धर्मसंख्य गरि कालो अपलग घोडो १, गाजिना धान २, पुर्सा डाफ्य १, चाषुडो १, नुन् धानि १, कोस्यालि डालो १, इति धन जुमला सिजा लुपाचडि बस्या रनुकान्य कुसमपाध्यावाट धन षाई धनसंख्य र धर्मसंख्य गरि यो जग्गा चलन गर्नु भनि दिया भैछ । रनुकान्य कुसुमवाध्याले पाया भैछ । सिउमल सेराषेत र रामगाडको दवालो आस्य होइ षानु । रामगाडको दवालो दषिन कर्नालीसम्म कसैले माछा आउन्य थुन्य भन्य रनुकान्यले जाई थुन्यको फालि दिनु भनि राजा पिरोति भुम्मले मया भईछ । कुस्मपाध्यले राजाका पच पाया भैछ । बरु कसै गास्पताभित्त केहि चल-भोग गन्य भन्य उसवाट ददिसाग रनुकान्यले षानु भनि मया भैछ (वि.सं.१७७९, अडै भूम र मलै भूम; पोखरेल : २०४३,पृ.१०३) ।
- ४ छिनाशिम रजस्थाने श्री महाराजा सुरथ साइज्युकि मया येशि भै छ नगको वंगशु रोकायाका पुतनाति उपर मया येशि भै छ नवा तां पुराना कन्था गरिपाठा उथाइनि नाटि मया भै छ मोड अपुतालि काट्टो जगट्टो नाइका छाडि वैक पांजनु छैन (वि.सं.१७८३; सुरथ शाह, अधिकारी : २०४३,पृ.४८) ।

डोटेली :

- ५ श्री राजा महाराजा कल्याणसिंहपादाशिरंजयतु श्री गोसाजु अमरसिंहले मया चितयो विमलाषर उपाद्याजु

तिषु उपाद्याजुले पायो तला वामनगाउ ... को माटो वारनालि किनाडि घेत षडिक गडाको भुषेत भुवा वारनालि विमलाषार उपाद्याजुको तिषु उपाद्याजुको घेत भुवा सुद्या अठारन(।) लि तिषु उपाद्याजुको छ ताति माटो अकरि गरि पायो वरदत्रं वा परदत्तं वा जे हर वसुदरा तै माटा अनचित मनचित गर त गाइको मासु कागको घुटो अमर सिगकि लाष दवउ देवन उदैसिग सहित दिविसिग साचि (वि.सं.१७९४, कल्याण सिंह; अधिकारी : २०४३,पृ.८६)

(आ) श्री साके १६८७ समये आशिवन सुदी ११ श्री महाराजाधिराज श्री रैका कृष्णशाही पादाशिरं जयतु श्री रैकाज्यु पायले मया चितोई बकस्या भीतर राम फुल राका वडा माथी पैडगाउको घेत जौ वुउना सुदा रैड्या १ एक ही उ ना यो नाली ५ पाच रघुनाथ भगीरत भाटले पायो (वि.सं.१८२२, कृष्ण शाही; अधिकारी : २०४३,पृ.६९) ।

पूर्वेली :

- (अ) श्री कृष्णसाहदेवानां सदा समरविजयिनां ज्यु कै लिषि दिनु भो धर्मपत्र...ले...पाउनु भो...माथी अनचीत पाप हामिले हाम्रा सन्तानले न चिताउनु पाप अनचित चिताया: धर्म: नास: हाम्रा सन्तानले हामिले गन्याको धर्म का सन्तान तक हान्या भन्या हाम्रा कुलविषे जंम भयेन गर्भ पतित भो भनि लेषि बक्सीउ येस घत का साछि सल्ल्यनु वार हजार गोर्खालि साछि...।(वि.सं.१८२५ श्रीकृष्ण शाह; योगी : २०२२,पृ.४५८) ।
 - (आ) पर्वत भाषा । एस धर्मशाला महा वैशाख पूर्णिमा दिन ब्राह्मण भोजन दिनु प्रति वर्ष ब्राह्मण जना ५ देवता पंचामृत स्नान पंचोपचार पूजानिमित्य खेत रोपनी ॥ धर्मशाला देखि वायव्यमा गक्कडो लचा भीमस्थान समीप यथा श्रद्धा दक्षिणा उप्रान्त यदि बना वनु छाडि जो कोहि नास्ला पंचमहापातक शुभ-मस्तु सर्वदा ॥ (वि.सं.१७६७, भूपतीन्द्र मल्ल; खनाल : २०२८,पृ.४०)
- खस अधिराज्यको विघटनपछि जुम्ली, डोटेली र पूर्वेली भाषिकाको विकास भएको तथ्य माथि उल्लिखित प्राप्त अभिलेखहरूको आधारमा देखिन्छ । मध्यकालीन जुम्ला भाषिका क्षेत्रमा पर्ने जुम्ला, हुम्ला, डोल्पा, मुगु र कालीकोटका भाषामा स्थानीयताको प्रभाव बढ्दै गएपछि प्राचीन भाषा कालको सिंजाली भाषा मध्यकालमा विस्तारै भाषिकामा रूपान्तरण भएको देखिन्छ । उल्लिखित जुम्ला क्षेत्रका अभिलेख (क) र (ख)लाई विश्लेषण गर्दा प्राचीनकालमा प्रयोग भएको पूर्ण पक्षको '—याको' प्रत्ययको प्रयोगको ठाउँमा जुम्ली भाषिकामा 'ऐ' प्रत्यय देखिएको छ भने 'नवा तां पुराना कन्था' जस्ता स्थानीय लोक प्रचलित टुक्काहरूलाई पनि समावेश गरिएकाले

यो स्थानीयताको भेद हो ।

मध्यकालीन डोटेली भाषिका क्षेत्रमा अछाम, बझाङ, बाजुरा र डोटी राज्यहरू पर्दथे । ती राज्यहरूमा पनि स्थानीयताको प्रभाव बढ्दै गएपछि प्राचीन भाषा कालको सिंजाली भाषा मध्यकालमा विस्तारै भाषिकामा रूपान्तरण भएको देखिन्छ । उल्लिखित डोटेली क्षेत्रका अभिलेख (क) र (ख) लाई विश्लेषण गर्दा परस्थानिक 'भित्र' लाई 'भितर', 'पनि' लाई 'ही' र 'ज्यू' लाई 'जु' को रूपमा देखिएको छ भने भाषिक अभिव्यक्ति कुमाउँनीको जस्तो आभास पाइने हुनाले यो स्थानीयताको भेद हो ।

त्यस्तै मध्यकालीन पूर्वेली भाषिका क्षेत्रमा भेरी क्षेत्रदेखि पूर्वमा भक्तपुर राज्यसम्मको क्षेत्रलाई पूर्वेली भाषिका (अधिकारी : २०५६, पृ. ७५) रहेको छ । ती क्षेत्रहरूमा पनि स्थानीयताको प्रभाव, भोजपुरी, अवधि, मैथिली र नेवारी भाषाको प्रभावका कारणले प्राचीन भाषा कालको सिंजाली भाषा मध्यकालका ती क्षेत्रमा विस्तारै भाषिकामा रूपान्तरण भएको देखिन्छ । उल्लिखित पूर्वेली क्षेत्रका अभिलेख (क) र (ख) लाई विश्लेषण गर्दा प्राचीनकालमा प्रयोग भएको पूर्ण पक्षको '-याको' प्रत्ययको प्रयोग यथावत् देखिएको छ । अधिकारण कारकको 'मा' सप्तमी विभक्तिका लागि स्थानीय प्रभावको रूपमा 'महा' महाप्राणीभवन भएको देखिएको छ भने दरवारी आदरार्थीका लागि प्रयोग हुने 'बक्स' धातुको प्रयोग पनि देखिएको छ । मध्यम आदरार्थीको बहुवचन जनाउने क्रियामा प्रयोग हुने 'ए' एकारान्त प्रत्ययका लागि 'या' ध्वनिको प्रयोग भएको देखिएकाले यो प्राचीनकालकै अभ्यास हो । काठमाडौं उपत्यकाभित्र नेवारी भाषाको प्रभावका आधारमा 'को' विभक्ति लाई 'क्व' को रूपमा उच्चारण गरिएको पनि पाइन्छ ।

तसर्थ माथि उल्लिखित विशेषताहरूले गर्दा प्राचीनकालको नेपाली(सिंजाली) भाषा मध्यकालीन अवस्थामा भाषिकामा रूपान्तरण भएर देखिएका रहेछन् ।

३. उपत्यकाका राज्यहरूमा सरकारी भाषा हुने प्रयास :

मध्यकालीन उपत्यकामा विशेषतः काठमाडौं, पाटन र भक्तपुर राज्य प्रमुख थिए । यी राज्यहरूमा नेपाली भाषाको कथमा प्रभावका साथै प्रमुख रूपमा नेवारी र संस्कृत भाषालाई सरकारी भाषाको रूपमा प्रयोग गरिन्थ्यो । उपत्यकाभित्र अहिलेसम्म प्राप्त नेपाली भाषाको लिखित अभिलेखमा मध्यकालीन नेपालीको पूर्वेली भाषिकाको रूपमा रहेको 'पर्वते' भाषा बोलचाल र सम्पर्क भाषाका साथै लिखित रूपमा पनि रहेको देखिन्छ । पूर्वीय भाषिका क्षेत्रको भूभागमा त्यहाँ रहेका पहाडी खस र खस बाहुनहरूले बोल्ने गरेका 'पर्वते भाषा' लाई आफ्ना राज्यभित्र सरकारी भाषाका रूपमा उपत्यकाले ग्रहण गरेको देखिन्छ ।

भक्तपुर :

श्रीश्री जगज्ज्योतिर्मल्ल देव प्रभु ठाकुर सन । अतः भाषा । स्थानस्य दक्षिण दिशे..... मथको चिताइ गरनु गोष्ठी रोपणी २॥ वाषदोल रोपनी २ वंथली घेत रोपनी ७ ॥ अनन्त लिङ्गव रोपनी ४पंथली घेत रोपनी ७ ॥ अनन्त लिङ्ग क्व रोपनी २ ॥ चष्व रोपनी ३ अनगलिक्व रोपनि २ वलसेवलि रोपनी ८ सोमलि रोपनि २ अनंत लिक्व रोपनि २ कालगाखारोपनि ३अनंतलिगमथमा वसनुजगमले अछिन्द्र गरि अनन्तलिग नित्यपुजा गर्नु मथ रह्यासम्म लिनु नाहि नित्यपुजा खन्दीत गन्या लियाको दोष नाहि कसैले लोभानि पापानि गर्नु नाहि । जश्लेगन्या पञ्चमहापतक । (वि.सं. १६८९, जगज्ज्योतिर्मल्ल; खनाल : (२०३०, पृ. २१-२२) ।

काठमाडौं :

अतः पुनभाषा । संबूचैत्येन पश्चिमे अग्निहोत्रेन उत्तर चौडोवाटेन पूर्वतोपुराना छत्रेन दछिन येतिभूमिमह धन्नुं रोजा हान मारु गर्नु नाहि जस्ले गन्या महादेव घात् गन्याको पाप् । यति धिमानभित्र रह्या देवता घात् गन्याको पाप् । तस्का शिर कदाचित् हट् गरी रहत घिस्याइ अफाल्या प्राश्चित्य नाहि ।(वि.सं.१६९८, लक्ष्मीनरसिंह मल्ल; बराल : २०४६, पृ. १४) ।

माथि उल्लिखित मध्यकालको भक्तपुर राज्य उपत्यकाको प्रमुख राज्यमा पर्दछ । उपत्यकाका तत्कालीन भक्तपुर राज्यको वि.सं.१६८९(जगज्ज्योतिर्मल्ल)को अभिलेखमा नेपाली भाषाका 'क्व~को' सम्बन्धकारक र 'ले' कर्ताकारकको प्रयोग गरी नेपाली भाषालाई उपत्यकाको सरकारी भाषाका रूपमा भन्याएको देखिन्छ भने उपत्यकाकै काठमाडौं राज्यको वि.सं.१६९८(लक्ष्मीनर सिंह मल्ल)को अभिलेखमा नेपाली भाषाका अधिकरणकारकको 'मा~मह', सम्बन्धकारको 'को' र परस्थानिक 'भित्र' को प्रयोग भएको देखिन्छ ।

तसर्थ अभिलेखीय नेपालीको मध्यकालीन अवस्थामा नेपाली भाषाले उपत्यकाका राज्यमा सरकारी भाषाका रूपमा आफ्नो पहुँच बढाउँदै लगेको रहेछ ।

४. चौविसी राज्यहरूको सरकारी भाषा हुने प्रयास :

मध्यकालीन प्रमुख चौविसी राज्यहरूमा गोरखा, पर्वत, लम्जुङ, प्युठान र अन्य धुप्रै राज्यहरू थिए । ती राज्यहरूमा भोजपुरी तथा अवधि भाषाका केही प्रभावहरू भए तापनि चौविसी राज्यहरूमा मध्यकालीन 'पर्वते' पूर्वीय भाषिका बोलचाल र सम्पर्क भाषा रहेको देखिन्छ । पूर्वीय भाषिका क्षेत्रको पूर्वी भूभागमा त्यहाँ रहेका पहाडी खस र खस बाहुनहरूले 'पर्वते भाषा' बोल्ने गरेका भए तापनि आफ्ना राज्यभित्र सरकारी

रूपमा मध्यकालीन नेपालीको प्रयोग गरिन्थ्यो । चौबिसे राज्यका रूपमा रहेका ती राज्यहरूले निम्नानुसारका सम्बन्धहरूमा प्रयोग गरेका 'पर्वते भाषा' ले चौबिसे राज्यको सम्बन्ध भाषा हुने प्रयास गरेको देखिन्छ ।

गंगाधर :

गंगाधर पाध्याके लुघा वन वुम्याउधो उगो रुष पोथा
मोलो फा ... न नदेव गावधर सभै जरिया सुनाव ...
वि.सं. १७७८, डम्बर शाह, खनाल : २०३०, पृ. २६) ।

मजुड :

श्री नारदास पाध्याका रूपैया चौबिस् सय रूपैया
अक्रेप रूपैया २४०० लिया । मनै षटकाको पायाको
रूपैयाको घेत दिया गाँवको दुव्या काठिकान बाँधा
नगाशुद्धा आम्वोद्या घेत अर्मुलुक ब्याँसीमाहा गाँवको
काठिउप्रो लगाशुद्धा येति बाँधा दिया (वि.सं. १७४१,
डम्बररायण शाह, तिवारी : २०२१, पृ. १०-११) ।

रूपम :

नावापत्र दियु आग्ये प्राप्तनाथका गुरू नीर्मलनाथका
कमैले भेलषेल गन्या भन्या दर सन्तायनको
मुडनहरू वैगाय तावापात्र चर्चा जो करैगा कुल हारेगा: ॥
नायका थानमा दर चेलाकै पाजा राजा पंच मिलि वाह्रपथ
मिलि आफ्ना गुरूका थानमा वसाया राजगुरू मनसानाथ
दुवनाथ सुर्जेरावल भंडारि थान पक्का
नावापत्र दियु गयरि अपुतालि मासि चाक चकुवाइ नास्ति
जितारिसा हा २ भुपालसाहा ३ विजईसाहा
मन रावल ६ निलकंठ जोसि ७ उर्धवर राना ८
कनिक रोकात्र १० केसरथापा १ साढि लोक
डिहिवारि र डिहिषेत ज्मागरि
तावापत्र जिवै यक लाष वाह्रहजार मिलि
गोर श्री गयरि अपुतालि चाक चकुवाहि डंडकुंड
गोरि नास्ति अक्कास सुय्येचंद्र साछि पत्ताल
साछि विचको वायु साछि यो तावापत्र जसले इला
हिन्दु हरै गै (गौ षावै मुसल्वान हरै सुगुर
पिपल साछि भिमरूक गंगा साछि नाटैसोरिका जगगगा
अवर पंथ षायो भने जरा मुडसंग जावैगा उत्तरषंड
हैमागि (हैमागिरि) सिर (वि.सं. १७६०, पृथ्वीपति शाह,
२०४३, पृ. १५५) ।

श्रीमन्म (हा) राजा मलैवम्ब मल्ल देवज्यूले

जैशिकन आज्ञा गन्या जुम्लाले ठिणीमा बहुत दुख दियो

डोटि जाउ र डोटि संग भित्रता गरि घाय वनाइ धर्म वाधि
कटक गराइ वनाइ गरि कटक उठाइ लालसाह सर्दासहीत ५००
जुम्नाकन काट्यो ठिनीको सीफर्यली जुम्नो नवशायर भयेन भनि
हुकुम भयो र डोटि जाइ वर्ष दिन बसि घा आया र क्या माग्छौ
आज्ञा भयो र मेरा संतानकन सब कर अक्कगरि माग्छु भनि
विति गन्या र थलाहारि जैशिका संतानकन सब कमारफ अक्कगरि
वक्सनु भयो (वि.सं. १७७६, मल्लै वंम; श्रेष्ठ : २०३३, पृ. ७६) ।

कास्की :

श्रीश्रीश्रीश्रीमद्स...साहदल..साहवाहादुरसाहिदेवानां
सदा समर विजइनाम लिकामदेवकन, वेनिरामकन भुवाल दासकन
सदानंदकन चार भाइ ठाकुर वसिकन पार गन्या वार घाट सात
वाट दावा भगरा नास्ति साचि तक्षरण वाहि वानू थापा जयकृशन
सवल सूयमां द्वाग्या लिषक साचि पुरूषोत्तम जैसि मुकाम वाटल्या
चौरशुभम् (वि.सं. १७८१, जसमत् शाह; श्रेष्ठ: २०३३, पृ. ७८)

माथि उल्लिखित गोरखाबाट प्रकाशित वि.सं. १७०८ (डम्बर शाह)को
अभिलेखमा नेपाली भाषाका 'सभै' सर्वनाम र 'उधो' परस्थानिकमा
'वुम्यां' नामशब्दमा लागेर चौबिसे राज्यमा बोलिने भाषामा
नेपाली सर्वनाम परस्थानिकको प्रयोगको प्रयास भएको देखिन्छ ।
लम्जुडबाट प्रकाशित वि.सं. १७४१ (केहरिनारायण शाह)
को अभिलेखमा नेपाली भाषाको सम्बन्ध कारकमा 'को' र
अधिकरणकारकमा 'माहामा' विभक्ति नाममा लागेर तथा 'उप्रो'
परस्थानिकको प्रयोगको प्रयास देखिन्छ ।

प्युठानबाट प्रकाशित वि.सं. १७६० (पृथ्वीपति शाह)को
अभिलेखमा नेपाली भाषाको सम्बन्धकारकमा 'को', कर्ताकारक
'ले', अधिकरणकारक 'मा' र कर्मकारक 'लाई' प्रयोग भएको
छ भने मध्यकालीन तथा आधुनिककालीन नाममा जोडिएर
बहुवचन जनाउने परस्थानिक प्रत्यय 'हरू' को प्रयोग पनि
यसै अभिलेखदेखि पृष्ट रूपमा देखिएको छ । यस अभिलेखमा
सम्बन्धवाचक संयोजक 'जो', आत्मवाची सर्वनाम 'आफ्ना' तथा
सापेक्ष संयोजक 'भने' को प्रयोग पनि देखिन्छ । क्रिया पदावली
प्राचीन नेपालीमा प्रयोग भएका जस्ता र केही भोजपुरीका जस्ता
देखिन्छन् ।

पर्वतबाट प्रकाशित वि.सं. १७७६ (मल्लै वंम)को अभिलेखमा
नेपाली भाषाको कर्मकारक 'कन', कर्ताकारक 'ले' अधिकरणकारक
'मा' र सम्बन्धकारकमा 'को' प्रयोग भएको छ भने 'संग' र
'सहित' जस्ता परस्थानिक पनि प्रयोग भएको छ । वाक्यपूर्वी
निपात 'या' र सापेक्ष संयोजक 'भनी' तथा 'र' को पनि प्रयोग
भएको छ । दरवारी आदरार्थीमा प्रयोग हुने 'वक्सनुभयो' क्रियाको
प्रयोग हुने पहिलो अभिलेख पनि यही हो ।

कास्कीबाट प्रकाशित वि.सं. १७८१ (जसमत् शाह) को
अभिलेखमा पनि नेपाली भाषाको कर्मकारक 'कन' प्रयोग भएको

छ भने क्रियापद 'गन्या'मा मध्यकालमा भूतकालिक विशेषता 'या' को प्रयोग भएको छ ।

तसर्थ अभिलेखीय नेपालीको मध्यकालीन अवस्थामा नेपाली भाषाले चौविसी राज्यका सरकारी भाषाका बीचमा आफ्नो पहुँच बढाउँदै लगेको रहेछ ।

५. सेन राज्यहरूको सरकारी भाषा हुने प्रयास :

मध्यकालीन प्रमुख सेन राज्यहरूमा पाल्पा र त्यसबाट छुट्टिएका तनहुँ, मकवानपुर, चौदण्डी र विजयपुर थिए । मकवानपुर र त्यस पश्चिमका सेन राज्यहरूमा बोलचाल र सम्पर्क भाषा 'पर्वते' भए तापनि सरकारी भाषा लामो अवधिसम्म तराईका भोजपुरी, अवधी र मैथिली प्रभावित भाषा रहेको देखिन्छ । पूर्वका सेन राज्यमा त्यहाँ पुगेका पहाडी खस बाहुनहरूले 'पर्वते भाषा' बोल्ने गरेका भए तापनि सरकारी भाषा तराईकै प्रयोग गरिन्थ्यो (अधिकारी : २०५६, पृ.६४) । तर निम्नअनुसारका अभिलेखहरूमा प्रयोग भएका 'पर्वते भाषा' ले सेन राज्यहरूको सरकारी भाषा हुने प्रयास गरेको देखिन्छ :

मकवानपुर :

श्री गोशाईके प्रगनाको रा(मा) डीमधे जनकपुरपटी बेलाहिटोला श्री-के वीन्ती के दीहल पर अपने घतीरज्मा शै जो तथु जो तावथु तलाश तरहद के भोग्य करथु आसीरवाह -द) श्री-के महीमाशै देलका थु इती शंवत १७८४ शालमाह कातीक शुदी ॥ रोज मोकाम मकवानपुर नाम दाश रुजु नाहरसीह बानीया (वि.सं.१७८४, माणिक सेन;

राजवंशी(सं) : २०१८ पृ.८) ।

गुल्मी :

उप्रान्त सिरपति पाध्यालाई तगुवाकोषेत असिमुनि बाधा दिया तस्को मोलह रूपैया सोह्रविस चार अंकेपि ३२४ रूपैया दियाका दिन मुक्तकर्ता रणविर साहि(वि.सं.१८०६, सत्यधन शाह; सुवेदी : २०५५(क),पृ.१२१) ।

तनहुँ :

आगे स्वस्ति श्री गुणानन्द पन्तके कज्याइ भारा बकसल मध्येश. पर्वतक ठाला कज्याइ बकसला विति चुक्ली ज्यागदन सो सहि अर्को दोसरो वित्ति चुक्ली कसैलाई नास्ति बज्याइ दस्तुर खाइ सेवा करहि(वि.सं.१८२०, त्रिविक्रम सेन(द्वितीय); अधिकारी : २०५५ पृ.८६-१०६) ।

विजयपुर :

स्वस्ति राजभारा साम(र्थ) देवानश्री बुधिकर्न राएजीव ३ श्री तुलाराम पन्डीतके षाढा मोरङ्ग तपा कटहरीमधे मौजे

जैरामपुर चन्दन बखत (वावत) गछ एक १ लालु वावत गछ दुई २ माया वीर्ता दीहल आपन घातीरज्माशै गछ मजदुद तलाशकै ताकर उपपन्थे. असल माल वो इतौघ शुवाइ फौजदारी जमीदारी गैह्र अनी अंक अबुआव मामीलामजकुर शीगारहार वीआहदानीश गौढा(गैह्र) शहीत परमशुष भोग्य करहि ईती संवत् १८३९ साल माह फागुन वदी नौ ५ रोज मो.वीजैपुर (वि.सं.१८२९, बुद्धिकर्ण राई; राजवंशी : २०१८, पृ.१८-१९) ।

पाल्पा :

आगे:सर्दार अवरसिंघ थापाले विति गन्या. सर्वस्ता यसको अपुताली माफ गरिबकस्या.(वि.सं.१८३४, मुकुन्द सेन; योगी : २०२२ पृ.६४६) ।

माथिउल्लिखित मकवानपुरबाट प्रकाशित वि.सं.१७८४ (माणिक सेन)को अभिलेखमा नेपाली भाषाका परस्थानिक 'मध्ये' र 'पट्टि' नाम शब्द क्रमशः 'माडी' र 'जनकपुर' मा लागेर सेन राज्यमा बोलिने भाषामा नेपाली परस्थानिकको प्रयोगको प्रयास भएको देखिन्छ । गुल्मीबाट प्रकाशित वि.सं. १८०६ (सत्यधन शाह) को अभिलेखमा नेपाली भाषाको कर्मकारकमा प्रयोग 'लाई' विभक्ति नाममा लागेर गुल्मी पहिलेको सेन र पछि शाह राज्यमा बोलिने भाषामा नेपाली विभक्तिको प्रयोग भएको देखिन्छ । तनहुँबाट प्रकाशित वि.सं.१८२० (त्रिविक्रम सेन)को अभिलेखमा नेपाली भाषाको कर्म कारकमा प्रयोग हुने 'लाई' विभक्ति 'कसै' सर्वनाममा लागेर तनहुँ सेनराज्यमा बोलिने भाषामा नेपाली विभक्तिको प्रयोग भएको देखिन्छ । विजयपुरबाट प्रकाशित वि.सं.१८२९(बुद्धिकर्ण राई)को अभिलेखमा नेपाली भाषाका परस्थानिक 'मध्ये' 'सहित' लागेर सेनराज्यमा बोलिने भाषामा नेपाली परस्थानिकको प्रयोग भएको देखिन्छ । पाल्पाबाट प्रकाशित वि.सं.(१८३४)को अभिलेखमा नेपाली भाषाका कर्ताकारक 'ले' र सम्बन्धकारकको 'को' विभक्तिका साथै नेपाली दरवारी आदरार्थी क्रियाका रूपमा प्रयोग हुने 'गरिबकस्या' संयुक्त क्रिया प्रयोग भएको देखिन्छ ।

तसर्थ अभिलेखीय नेपालीको मध्यकालीन अवस्थामा नेपाली भाषाले अन्य सेन राज्यका सरकारी भाषाका बीचमा आफ्नो पहुँच बढाउँदै लगेको रहेछ ।

६. एकीकृत नेपालमा स्थानीय भाषाको प्रभाव :

आधुनिक नेपाल एकीकरणबाट नेपाली भाषामा स्थानीय भाषाको प्रभाव परेको निम्नअनुसारको अभिलेखले देखाएको छ :

लिम्बूवान क्षेत्र :

आगे हाम्रा अंमवल भरका १० दस लिंबुको पिता पुर्षा देषि आजतक धिति रिति भइ चलि आयाको घर घास्पारि वारिहिसो

आफना निज कुटा कोदालाले विरायाको घट घरक जाकर निमिहरूको दाजिज्यु भाइ विरादरहरू आरू अम् अल् नापजा पुवाजीमिनभित्रवस्न आधिदेखी षायाको समेत लिम्बुको सारहेमा हाम्रा षचना लाग्याको यत्तो वाजावि आफना जमात फित्र लिनु हाम्रा द्रफद्र षानामा पुन्याउनु निमिहरूको थिति रिति वोमोजिम तिको सिको सिसार औवर वकोलाइकको वाहेक मन्यो अपुताली चाक चाकुइ जो आफना भाई विरादरको र ढाक्याको समेत टिको मिसार फेटि षानु औवर कामी सारकि तमै इमान् जमान् प्राफ्रीद रिति आघुट्टिजात सोक फोरमा छुट छुट प्ररता नोश्र तेश्रा कुरावारा के लिनु भो हुंगो छुवाइ सुधहुन्या ज्ञात हूँ भादार हामी रैतिको थिति रिति पान्याहु भन्दा यिति रिति पनी थमी वस्यौ औवर हाम्रा आम् अल् आपुताल हुँन्याको षेट हाम्रा हुँचुरमा ताषिल करनु वो जाम्पल वाहेकको मानिसले चाक चाकुई कन्याको हाम्रो ताषिल करनु वोपन्याल चजारायौ व सहर माछा १ दिनको लिसार हाम्रा हुचुरमा ताषिल करनु रस्ती चालाई वासाऊनु वाडिया ढाक्या श्रीरना राषनु निजमा भनी नम लिम्बुको थिति रिति सुपांगि थमि वस्यौ हाम्रा हुचुरमा नहल करी राजाको निमक सोभो चिताई भोग्ये कर १८२४ साल मिति पौष वदि ४ रोज २ दिन मकर मकान्ति) श्रुम्-भीधं पान्दु रकंपाल् (वि.सं.१८२४, देवान्, योगी : २०२२,पृ.७३०)।

माथि उल्लिखित लिम्बुवान क्षेत्रबाट प्रकाशित भएको १८२४ (श्रीजुत देवान)को अभिलेखको 'जमीन>जीमिन', 'वमोजिम', 'वमोजिम>वोमोजिम', 'दोस्रा>तोश्रा', 'लिम्बु>लिम्बु', 'हजुर>हुँचुर' र 'दाखिल>ताखिल' शब्दहरूको स्थानीय भाषाको उच्चारण विधिका आधारमा ध्वनिपरिवर्तन प्रवास भएको छ। नेपाली भाषामा स्थानीय लिम्बु भाषाका कन्याहरूको स्थानीय भाषिक प्रभावको विशिष्ट नमूना यस अभिलेखले देखाएको छ। तसर्थ नेपाल एकीकरणसँगसँगै नेपाली भाषाले स्थानीय भाषाको कथ्य प्रभावलाई पनि आत्मसाथ गरेको देखिन्छ।

● विविध विधाको माध्यम :

अभिलेखकालीन अवस्थामा रहेको प्राचीन नेपाली (नेपाली) भाषा पर्वते भाषायुगमा विविध विधाको माध्यमको रूपमा विकसित हुँदै गयो। राजाजाहरू र सरकारी काम काजमा नभएर जनजीवनसँग प्रत्यक्ष सरोकार भएका विषयहरू-औषधीमूलो, ज्योतिष, धर्मशास्त्र, दण्डविधान, अर्ति उपदेश, चरित्र कथन, स्तुतिगान, दुःख पुकार, आचार व्यवहार आदि विविध विधामा लिम्बु पन्त(वि.सं.१७८९), गङ्गाविष्णु ब्राह्मण(वि.सं.१८०५),

पृथ्वीनारायण शाह(वि.सं.२०३१), भानुदत्त(वि.सं.१८३३)लगायत पर्वते भाषाकालका अन्य लेखकहरूमा सरकारी आदेशपत्रका लेखकहरूका अतिरिक्त वाणिज्यलाश, दावादल शाह, लीलाम्बर र शक्तिबल्लभ अर्यालजस्ता लेखकहरूका लागि पर्वते भाषा गद्यात्मक तथा पद्यात्मक अभिव्यक्तिको माध्यम बन्न गयो। पद्यतर्फ गोर्खाली भारदार र उपत्यकाका विद्वान्हरूको अग्रसरता देखा पर्‍यो। नेवारी मूल मातृभाषा भएका विद्वान्हरूले पर्वते भाषामा पद्य सिर्जनातर्फ अभिरुचि देखाउनु यसको श्रीवृद्धिका लागि राम्रो लक्षण थियो। गोर्खालीहरूको विजययात्राको सफलतासँगै पर्वते भाषाको नामाकरण पनि 'गोर्खाली' को रूपमा परिवर्तित हुने पृष्ठभूमि निर्मित भयो।

निष्कर्ष :

माथि उल्लिखित विशेषताका आधारमा नेपाल एकीकरण धेरै अगाडिदेखि नै नेपाली भाषा उपत्यकाको सरकारी राजकाजको भाषा हुने प्रयास भएको देखिन्छ भने वि.सं. १४४८ देखिपछि मलय बर्माको शासकीय आधिपत्य र खश अधिराज्यको विखण्डन कासाथै वाइसी राज्यहरूको विकासका क्रममा जुम्ली, डोटेली र पूर्वेली भाषिकाहरूको क्रमश विकास हुँदैआएको देखिन्छ। त्यस्तै प्रत्यक्ष वा परोक्ष रूपमा उपत्यकाको बाहिरी शक्तिशाली राज्यहरूको आक्रमणका कारण नेपाली भाषाले विस्तारै उपत्यकाका राज्यहरूमा सरकारी भाषा हुने प्रयास गरेको देखिन्छ। पछिल्लो समयमा चौविसी राज्यहरूको उदयपछि नेपाली भाषाहरूको तीव्रतर विस्तारका कारण साना ठूला राज्यहरूमा नेपाली भाषाले वक्ताहरूको मन जित्न सफल भएकाले चौविसी राज्यहरूको सरकारी भाषा हुने प्रयास समेत गरेको देखिन्छ। मकवानपुर विजयपुर, पाल्पाजस्ता आदि क्षेत्रका सेनराज्यहरूमा समेत यस भाषाले आफ्नो अस्तित्वलाई कायम गदै सेनराज्यहरूमा त भन् सरकारी कामकाजको भाषाको रूपमा समेत विकास भएर आएको देखिन्छ। नेपाल एकीकरणको प्रयाससँगै नेपाली भाषाको बृहत्तर प्रयोग अभियानले काठमाडौंको मल्लराज्यहरूमा समेत प्रभाव नपारी राख्न सकेन र मल्लहरूले नै नेपाली भाषालाई विभिन्न अभिलेख एवं सनद सवालहरूमा नेपाली भाषालाई प्राथमिकता दिई सरकारी कामकाजका भाषाको रूपमा प्रयोग गरेको पाइनु र नेपाल एकीकरणको मनोविज्ञानमा नेपाली भाषाको वक्ताहरू बृद्धि हुनु स्वभाविकै रहेको देखिन्छ। यही समयको शुरुवातदेखि नेपाली भाषाका माध्यमबाट साहित्यिक रचनाहरूको सिर्जनाको प्रारम्भिक प्रयासहरू हुनुले वि.सं.१४४६) देखि वि.सं.१८३१ सम्मको नेपाल एकीकरणको अन्त्यसम्मको अभियानलाई माध्यमिक काली न नेपाली भाषाको युगको रूपमा मान्नुपर्ने हुन्छ।

सन्दर्भ सूची

- अधिकारी, सूर्यमणि (२०४३) पश्चिम नेपालको ऐतिहासिक अन्वेषण, काठमाडौं : नेपाल र एशियाली अध्ययन संस्थान, त्रि.वि. ।
- (ई.१९७९-८०) “पश्चिम नेपालका केही अप्रकाशित अभिलेखहरू” कन्ट्रिब्युशन टु नेप्लीज् स्टडिज् , ७.१-२ : पृ.१७५-१९२ ।
- (ई.१९८६) “खशराज्य जुम्ला, बझाङ र कुमाउँका केही अभिलेखहरू” कन्ट्रिब्युशन टु नेप्लीज् स्टडिज् , १३.२ : पृ. २०५-२१३ ।
- (ई.१९९७) खश अधिराज्य, नयाँदिल्ली : निराला प्रकाशन ।
- (२०५६) नेपाली भाषाको इतिहास, काठमाडौं : भुँडीपुराण प्रकाशन ।
- खनाल, मोहनप्रसाद (२०३०) मध्यकालीन अभिलेख, काठमाडौं : स्वयम् ।
- धापा, रमेशजङ्ग (सं.) (२०३१) “ऐतिहासिक पत्रस्तम्भ” प्राचीन नेपाल, ३०-३९ : १२३-१३८ ।
- पन्त, देवकान्त (२०३२) डोटेली लोक साहित्य, काठमाडौं : नेपाल र एशियाली अध्ययन संस्थान, त्रि.वि. ।

- पोखरेल, बालकृष्ण (२०४३) पाँचसय वर्ष, ललितपुर : साभ्ना प्रकाशन ।
- भट्टराई, गोविन्दप्रसाद (२०३७) नेपाल र नेपाली, काठमाडौं : अच्युतकुमारी भट्टराई ।
- भट्टराई, रोहिणीप्रसाद (२०३३) बृहत् नेपाली व्याकरण, काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठान ।
- ‘यात्री’, पूर्णप्रकाश नेपाल (२०३४) सेतीका तारा, विराटनगर : हिमाली सौगात प्रकाशन ।
- (२०३९) राजा गगनराजको यात्रा, काठमाडौं : नेपाल रिसर्च एसोसिएटस् ।
- योगी, नरहरिनाथ (२०१३) इतिहास प्रकाश, अङ्क-२, भाग-१, मृगस्थली : इतिहास प्रकाशक संघ ।
- (२०२२) इतिहास प्रकाशमा सन्धिपत्र संग्रह, काठमाडौं : गोरक्ष प्रकाशनमाला ।
- सुवेदी, राजाराम (ई.१९७९) “बझाङ जिल्लाका बाह्र अभिलेखहरू” कन्ट्रिब्युशन टु नेप्लीज् स्टडिज्, ६-२ : पृ. ७३-१०१ ।
- (२०४१) “कर्णाली प्रदेशका आदित्य मल्लको शाके १२३८ को ताम्रपत्र” कन्ट्रिब्युशन टु नेप्लीज् स्टडिज् , ११-३ : पृ. १२१-१२८

प्राचीन स्मारक संरक्षण ऐन, २०१३ मा संशोधन र परिमार्जनको खाँचो

- श्याम सुन्दर राजवंशी

प्राचीन स्मारक तथा पुरातात्विक वस्तुको संरक्षण गर्ने निकायको नाम पुरातत्व विभाग हो। यसको स्थापना वि.सं. २००९ सालमा भएको हो। त्यस बखत निकाय त बन्यो तर काम चलाउने थियो। ऐन विना यस विभागले खासै भूमिका निर्वाह गर्न सकेको थिएन। अतः वि.सं. २०१३ सालमा ऐन पनि बन्यो। यो ऐनको नाम प्राचीन स्मारक तथा पुरातात्विक वस्तु संरक्षण ऐन, २०१३ रह्यो। यस ऐनको छोटकरी नाम भने प्राचीन स्मारक संरक्षण ऐन, २०१३ रहेको छ। यसरी ऐन त बन्यो तर कार्यान्वयनका क्रममा थुप्रै समस्याहरु देखापर्न थाल्यो। ऐन कार्यान्वयन गर्न जरुरी भए पनि तर संशोधन गर्ने ऐन नभएपछि काम चलाउने खासै प्रभावकारी भूमिका पुरातत्व विभागले खेल्न सकेन। वि.सं. २०२० सालमा संशोधन गर्ने ऐनको रूपमा केही नेपाल सरकारले (संशोधन र पुनः व्यवस्थापन) ऐन २०२० पारित भयो। यो ऐनको आधारमा प्राचीन स्मारक संरक्षण ऐन, २०१३ को अर्थमा पहिलो संशोधन वि.सं. २०२० मा भयो। समयानुकूल कार्यान्वयन र संशोधन गर्दै लानु पर्ने नीति अनुरूप वि.सं. २०२७ सालमा प्राचीन स्मारक संरक्षण ऐन, २०१३ को दोस्रो संशोधन पारित भयो। एवं रीतले वि.सं. २०५२ सालसम्ममा प्राचीन स्मारक संरक्षण ऐन, २०१३ को पाँचौं संशोधन भयो। वि.सं. २०६३ मा मुलुकमा राजनीतिक परिवर्तनले नेपाल अधिराज्य सरकारबाट गणतन्त्रमा गएको घोषणा भएपछि यो ऐनमा "श्री ५ अ सरकार" भनी उल्लेख भएका जति "नेपाल सरकार" भन्ने शब्दको प्रतिस्थापन गरियो। अरु कुनै पनि संशोधन र परिमार्जन गरिएन। पुरातत्व विभागको रणनीति र कार्यनीतिमा प्राचीन स्मारक संरक्षण ऐन र नियमावलीलाई समयानुकूल संशोधन र परिमार्जन गर्दै लाने रहेको छ। पाँचौं संशोधन पछिको विद्यमान प्राचीन स्मारक संरक्षण ऐन, २०१३ को कार्यान्वयनका क्रममा धेरै विचलन र अस्पष्टताहरु देखा परेको हुँदा ऐनमा देखा परेका कमी एवं कमी कमजोरीहरुलाई हटाई यथासंभव छिटो यो ऐनको कार्यान्वयन र परिमार्जनको खाँचो महशूस हुन थालेको छ। जम्मा ५३ पृष्ठमा मुद्रित यो ऐनको प्रत्येक पेजमा देखा परेका छपाई त्रुटि लगायत संशोधन र परिमार्जन आवश्यक भएको हो।

स्मारक : इतिहास, कला, विज्ञान, वास्तुकला वा स्थापत्य कलाको दृष्टिकोणले महत्व राख्ने संरचना चाहे मन्दिर, घर, देवालय, शिवालय, मठ, गुम्बा, विहार, स्तूप, चर्च, मस्जिद जुनसुकै होस् ती सम्पूर्णलाई स्मारक कहलिन्छन्। ती स्मारक चाहे स्थानीय मात्र होस् चाहे राष्ट्रिय दृष्टिकोणले विशिष्ट मूल्य राख्ने होस् चाहे अन्तर्राष्ट्रिय दृष्टिकोणले विशिष्ट मूल्य राख्ने होस् ती धरोहर हुन् र ती स्मारक हुन् भन्नेमा द्विमत हुँदैन। ती स्मारकहरुलाई स्वामित्वको दृष्टिले तीन किसिमको वर्गीकरण गरिनु उचित हुन्छ :

- (१) प्राचीन स्मारक
- (२) गुठी स्मारक
- (३) निजी स्मारक

(१) **प्राचीन स्मारक :** एक सय वर्ष नाघेको स्मारक मात्र नभई सार्वजनिक सम्पत्ति समेत सिद्ध भएको स्मारकलाई प्राचीन स्मारक भन्न सकिन्छ। यदि कुनै स्मारक गुठी स्मारक वा निजी स्मारक भए तापनि राष्ट्रिय वा अन्तर्राष्ट्रिय दृष्टिले विशिष्ट मूल्य राख्ने भएकोले नेपाल सरकारले पनि त्यसलाई प्राचीन स्मारक घोषणा गर्न आवश्यक ठाने र राजपत्रमा सूचना प्रकाशित गरी प्राचीन स्मारक भनी तोकी दिएको समेतलाई प्राचीन स्मारक भन्न सकिन्छ। प्राचीन स्मारकको संरक्षण जीर्णोद्धार नेपाल सरकार पुरातत्व विभागले गर्ने छ र यदि स्थानीय निकायलाई गर्न दिइयो भने पनि स्वामित्व पुरातत्व विभागमा रहन्छ।

(२) **गुठी स्मारक :** सयवर्ष नाघेको वा ननाघेको गुठी संस्थानको पूर्ण अधिनमा रहेको स्मारकलाई गुठी स्मारक सम्झनु पर्दछ। गुठी स्मारकको जीर्णोद्धार गुठी संस्थानले गर्ने छ र गुठी संस्थानले पुरातत्व विभागको निरीक्षण, प्राविधिक सेवा तथा निर्देशन लिई मात्र गर्न पाउने छ। यदि गुठी संस्थानबाट जीर्णोद्धार नभएमा गुठी संस्थानको स्वीकृति विना नै पुरातत्व विभागले आफैले वा स्थानीय निकाय वा कुनै व्यक्तिद्वारा गर्न गराउन उचित ठानेमा गर्न गराउन सक्नेछ।

(३) निजी स्मारक : कुनै व्यक्ति वा सीमित वर्ग समुदायको स्वामित्वमा रहेको स्मारकलाई निजी स्मारक भनी सम्झनु पर्दछ। यस्तो निजी स्मारक सयवर्ष नाघेको होस् वा नहोस् त्यसको संरक्षण, मर्मत, जीर्णोद्धार सम्बन्धित व्यक्ति वा समुदायले गर्नुपर्दछ। कुनै निजी स्मारक राष्ट्रिय वा अन्तर्राष्ट्रिय दृष्टिले महत्व राख्ने भएमा संरक्षण, मर्मत, जीर्णोद्धार गर्दा गराउँदा पुरातत्व विभागले आफ्नो मापदण्ड लागू गराउन सक्नेछ। व्यक्तिले स्वामित्वको हक छोडिएको अवस्था भएमा पुरातत्व विभागले प्राचीन स्मारक भनी नेपाल सरकारबाट तोक्न लगाई आवश्यक मर्मत जीर्णोद्धार संरक्षणको सम्पूर्ण व्यवस्था गराउन सक्नेछ।

प्राचीन स्मारक संरक्षण ऐन २०१३ मा स्मारकको वर्गीकरण प्राचीन स्मारकको वर्गीकरण भनेर दिइएको छ। यो परिमार्जन हुन जरुरी छ।

दफा १ :

यो ऐनको छोटकरी नाम "प्राचीन स्मारक संरक्षण ऐन, २०१३" राखिएको छ। यसरी छोटकरी नाम राख्नु पर्छ भने "पुरातत्व तथा स्मारक संरक्षण ऐन, २०१३" भन्नु ठीक हुन्छ जस्तो लाग्दछ।

दफा २ क :

विषय वा प्रसंगले अर्को अर्थ नलागेमा, प्राचीन स्मारक/पुरातात्विक महत्वका वस्तु/क्यूरियो/संरक्षित स्मारक क्षेत्र/मुख्य पुरातत्व अधिकृत/संरक्षण/स्थानीय निकाय/तोकिएको वा तोकिए बमोजिम भनेका के हुन् भनी परिभाषा दिइएको छ।

विषय वा प्रसंगले अर्को अर्थ नलागेमा यसमा जे जस्तो भनियो त्यही ठीक भन्न सकिन्छ तर अर्थ अर्को लाग्ने भएपछि यसलाई अरु स्पष्ट पार्नुपर्ने अवस्था त देखा पर्‍यो।

प्राचीन स्मारक हुनको लागि सयवर्ष नाघेको पनि हुनुपर्‍यो र सार्वजनिक सम्पत्ति पनि भएको हुनुपर्‍यो। यी दुवै विशेषता भएपछि मात्र प्राचीन स्मारक भन्न सकिनेछ।

सबै मन्दिर, स्मारक, घर, देवालय, शिवालय, मठ, गुम्बा, विहार, स्तुप आदि सयवर्ष पुगेको हुँदा सार्वजनिक सम्पत्ति भएकै हुनु पर्दछ भन्ने ग्यारेण्टी छैन। फेरी प्राचीन स्मारक भन्नाले स्मारक रहेको ठाउँ र राष्ट्रिय वा अन्तर्राष्ट्रिय दृष्टिले महत्वपूर्ण भई विशिष्ट मूल्य राख्ने भएपछि पनि ती सबै सार्वजनिक सम्पत्ति भएको हुनुपर्दछ भन्ने छैन। यदि ती सम्पदा गुठी संस्थानको जिम्मामा रहेको वा व्यक्तिको जिम्मा वा स्वामित्वमा रहेको भए प्राचीन स्मारक भन्न मिल्ने की नमिल्ने परिभाषाले स्पष्ट गर्दैन।

स्मारकसँग जोडिएको वा एकै इलाकामा बेग्लामेग्लै रूपमा अवस्थित मानववस्ती वा स्थल, प्राचीन वस्तीको अवशेष, प्राचीन, भग्नावशेष गुफा समेत गोलमटोलमा सबैलाई प्राचीन स्मारक भन्ने हो भने सार्वजनिक सम्पत्ति भनेर परिभाषामा जनाउनुको औचित्य र अभिप्राय के ? भनेर सवाल उठ्दछ। जब इतिहास कला, विज्ञान, वास्तुकला वा स्थापत्य कलाको

दृष्टिकोणले महत्व राख्ने भनेपछि गोलमटोलमा सारा स्थावर जगमलाई प्राचीन स्मारक भन्नु पर्ने वा मान्नुपर्ने हुन आउँछ तर सबैलाई प्राचीन स्मारक मान्नु सम्भव हुँदैन।

एक सयवर्ष नाघेका साथै सार्वजनिक सम्पत्ति सिद्ध भएका जति प्राचीन स्मारक भन्नु पर्‍यो, ती बाहेक गुठी संस्थानको स्वामित्व भएको गुठी स्मारक र निजी स्वामित्वमा रहेको निजी स्मारक हुने हुनाले परिभाषामा प्राचीन स्मारक र स्मारक पर्ने परिभाषा दिई स्मारक मध्ये गुठीको गुठी स्मारक र व्यक्तिको स्वामित्वको निजी स्मारक भनी स्पष्ट परिभाषा दिनु आवश्यक छ।

यदि कुनै स्मारकलाई गुठीले पनि वास्ता नगरेको र व्यक्तिले पनि वास्ता नगरेमा गुठी र निजी स्मारकको जीर्णोद्धार संरक्षण पुरातत्व विभागले गर्नुपर्ने अवस्था आयो भने सर्वप्रथम नेपाल सरकारले नेपाल राजपत्रमा सार्वजनिक सम्पत्तिको रूपमा ती पनि प्राचीन स्मारक घोषणा गराई मात्र संरक्षण, जीर्णोद्धारमा लगानी गर्नु उचित हुने स्पष्ट व्यवस्था हुनु जरुरी छ।

दफा २ ख :

ऐनको दफा २ख मा भनिए बमोजिम पुरातात्विक महत्वका वस्तु भन्नाले यावत स्थावर जंगममा रहेका वस्तु पुरातात्विक महत्वका वस्तु भन्नुपर्ने भयो जुन संभव नै छैन। अतः ऐनको परिभाषामा नेपाल सरकारसँग समय समयमा नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशित गरी तोकिएको वस्तु भनी पनि उल्लेख गराउनुको औचित्य के ? यहाँ पनि प्रश्न उठ्छ।

यहाँ सार्वजनिक सम्पत्तिको रूपमा रहेका, मानिसले श्रृजना गरेका, अद्वितीय किसिमका, कलाकृतिदेखि ऐतिहासिक घटना घटेका ठाउँको वस्तुलाई जुन सयवर्ष ननाघेको वस्तु र पुरातात्विक प्रागइतिहास कालमा मानवद्वारा शिप कालीगढी प्रयोग गरी निर्माण गरेका र उपयोग गरेको वस्तुलाई पुरातात्विक महत्वका वस्तु भन्नु उचित हुन्छ।

यी बाहेक स्थावर जंगममा रहेका वस्तु व्यक्ति वा गुठीको स्वामित्वमा रहेको वस्तु भएमा ती वस्तु ऐतिहासिक, धार्मिक वा सांस्कृतिक वस्तुको परिभाषाभित्र राख्नु जरुरी हुने देखिन्छ। यसको मतलब जुन वस्तुमा सरकारको प्रत्यक्ष नियन्त्रण र निर्देशन भित्र रहन्छ त्यसलाई मात्र पुरातात्विक वस्तु र सरकारको नियन्त्रण भन्दा बाहिरको वस्तु ऐतिहासिक, धार्मिक र सांस्कृतिक वस्तु भनेर मात्र परिभाषित गर्नु उचित हुने देखिन्छ।

अतः कुनै व्यक्ति वा गुठीको स्वामित्वमा रहेको त्यस्ता ऐतिहासिक, धार्मिक, सांस्कृतिक वस्तु सरकारको स्वामित्वमा आयो भने कसैले विनामोलमा दियो र कसैले सरकारलाई नै बेच्यो र सरकारले पञ्चकीर्ते मोलमा किनेको अवस्था भयो भने राजपत्रमा सूचना प्रकाशित गरी पुरातात्विक महत्वको वस्तु भनी घोषणा गरी तोकिएको मात्र त्यो पुरातात्विक महत्वका वस्तु भनी यकीन हुने भन्ने कुरा ऐनमा प्रष्ट जनिनु जरुरी छ।

दफा २ ग :

क्यूरियो : आधुनिक हस्तकलाका वस्तु जुन कुनै पुरानो वस्तुको प्रतिकृति (Duplicate) गरी बनाइएका वस्तुलाई भनिन्छ।

यसो पनि भ्रम के देखा परेको छ भने सयवर्ष ननाघेका यावत कसैलाई क्यूरियो भनिन्छ भन्ने मान्यता छ । कुनै ऐतिहासिक घटना घटेको ठाउँ कुनै ऐतिहासिक विशिष्ट व्यक्तिले प्रयोग गरेको वस्तुलाई सयवर्ष ननाघेको भए पनि पुरातात्विक महत्वका कारणले भनी घोषणा गर्न सकिने भएकाले गर्दा कुनै अद्वितीय ऐतिहासिक वस्तु जस्तो देखिए पनि त्यो क्यूरियो वस्तु नमान्न पर्ने गर्दछ । अतः कुनै टुटफुट भएका घाउ खरोच लागेका, दैनिक उपयोग वा प्रयोग गरीसकेका वा गर्दै आएका वस्तु जस्तो देखिए भने ती वस्तु पनि क्यूरियो वस्तु नमान्न पनि सक्छ । त्यसकारण पुरातत्व विभागले क्यूरियो जाँचपास शाखाबाट क्यूरियो वस्तुको जाँच गरी निकासी गर्न दिँदै आएको छ । त्यस शाखामा रही काम गर्दा एनको दफा २ को ग को परिभाषामा विषय वा प्रसंगले गर्दा अर्थ नलागेमा पुरानो वस्तुको प्रतिकृति गरी बनाइएका ऐतिहासिक हस्तकलाका वस्तु मात्र क्यूरियो हो भनियो । तर पुरातत्व विभागमा पुरातात्विक महत्वको वस्तु होइन भनेर जाँचपास गरेको अर्थमा लिई आएको देखिन्छ ।

किनकी, चोरीको Case मा नै भनौं सयवर्ष नाघेको वस्तु ननाघेको गरी सयवर्ष नाघेको भए मूल्यांकन गर्ने चलन छ । वास्तवमा पुरातात्विक वस्तु, ऐतिहासिक वस्तु, धार्मिक, सांस्कृतिक यी वस्तुमध्ये यी कुनै पनि होइन भने मात्र मूल्यांकन गर्न नपर्ने अन्यथा मूल्यांकन गर्नुपर्ने जरुरी देखिन्छ ।

क्यूरियो वस्तु :

ऐतिहासिक महत्व नभएको, कुनै पुरानो वस्तुको प्रतिकृति गर्ने बनाइएको वा आधुनिक हस्तकलाका वस्तु, मानिसहरूले सांस्कृतिक प्रयोजनमा एक चोटी पनि प्रयोगमा नआएको वस्तु, अतः निकासीयोग्य ठहरिने वस्तु वा व्यापारिक प्रयोजनको लागि बनेको वस्तुलाई मात्र क्यूरियो वस्तु भन्न सकिने भनी किटानी हुनु जरुरी छ ।

दफा २ घ :

संरक्षित स्मारक क्षेत्र

विषय वा प्रसंगले अर्को अर्थ नलागे प्राचीन स्मारकको ठाउँ वा क्षेत्र जुन संरक्षित स्मारक क्षेत्र भनी घोषित भइसकेकोलाई मात्र लिइन्छ । संरक्षित स्मारक क्षेत्रको घोषणा गर्दा संरक्षित स्मारक क्षेत्र भनिन्छ । तर काम कारवाही र प्रयोजनमा दफा ३ जताततै आकर्षित गराउँदै आएका छन्, यो अर्थ हो ।

संरक्षित स्मारक क्षेत्र भनी घोषणा भइसकेका क्षेत्रभित्र जसो हुने ऐनका दफा अन्यत्र पनि लगाउन पाइँदैन । यदि यही क्षेत्र अन्यत्र पनि लागू गर्नु परेको अवस्था भए त्यहाँ रहेको स्मारकलाई सर्वप्रथम प्राचीन स्मारक घोषित गराइएको हुनुपर्ने । त्यस प्राचीन स्मारकको क्षेत्र कहिलेदेखि कहाँसम्म भनी निकासीको हुनुपर्ने । त्यो अवस्थामा पुगिसकेको भएमा ऐनमा संरक्षित स्मारक क्षेत्रमा लागू हुने नियम प्राचीन स्मारक भनी

घोषित भैसकेको क्षेत्रमा पनि लागू हुन सक्छ भनी ऐनमा स्पष्ट खुलाइएको हुनु जरुरी छ ।

व्यक्तिविशेषको स्वामित्व रहेको ठाउँ वा क्षेत्रका स्मारक नै भए तापनि त्यसलाई प्राचीन स्मारकको हैसियत नदिइएसम्म प्राचीन स्मारक मान्न मिल्दैन । ती बाबजूद पनि जहाँ तहीं दफा ३ आकर्षित गराइ काम कारवाही गरिनु ऐनको विपरित हो, त्यसो गर्नु हुँदैन ।

दफा ३ क :

यो दफामा प्राचीन स्मारकको वर्गीकरण कसरी गर्ने भनिएको छ तर यसमा उल्लेख भएको भाषा स्वयंमा विरोधाभास छ । किनभने, स्मारकको वर्गीकरण भन्नु पर्नेमा प्राचीन स्मारकको वर्गीकरण भनिएको छ । प्राचीन स्मारकको वर्गीकरण नै हुँदैन र प्राचीन स्मारक भनेपछि सार्वजनिक स्वामित्वको मात्रै हुन्छ । सार्वजनिक स्वामित्व भएको प्राचीन स्मारकलाई पुनः वर्गीकरण गर्न थालियो भने ऐन स्वयंमा घाइते हुन जान्छ । अतः स्मारकको वर्गीकरण गर्ने स्मारक स्वामित्वको दृष्टिकोणले (१) सार्वजनिक सिद्ध स्मारक (प्राचीन स्मारक) र निजी स्मारक गरी दुई किसिमले वर्गीकरण गरिने हुनुपर्दछ । निजी स्मारक पनि दुई किसिमको हुन्छ : गुठी स्मारक जसमा सामुदायिक स्मारक र निजी व्यक्तिगत स्वामित्वको स्मारक गरी वर्गीकरण हुनुपर्दछ । (२) महत्वको दृष्टिले स्मारकलाई तीन किसिमले वर्गीकरण गरिनेछ : अन्तर्राष्ट्रिय महत्व, राष्ट्रिय महत्व र स्थानीय महत्व ।

अन्तर्राष्ट्रिय महत्वको स्मारकलाई प्राचीन स्मारक भनी घोषणा भएकै हुनुपर्ने र प्राचीन स्मारक घोषणा भएको छैन भने प्राचीन स्मारक सर्वप्रथम घोषणा गरिएको हुनुपर्ने ।

राष्ट्रिय महत्व र स्थानीय महत्वको भएमा नेपाल सरकार पुरातत्व विभागको नियन्त्रणमा रहेको भए प्राचीन स्मारक अन्यमा गुठी स्मारक र निजी स्मारक भनी छुट्याउनु पर्ने हुन्छ ।

स्थानीय महत्वको मात्रै भएमा त्यस्तोलाई प्राचीन स्मारक भनी तोकिरहनु आवश्यकता हुँदैन ।

दफा ३ ख :

सार्वजनिक प्राचीन स्मारकहरूको स्वामित्व, स्वामित्व-संरक्षण, मर्मत तथा जीर्णोद्धार:- सार्वजनिक प्राचीन स्मारकको स्वामित्व पुरातत्व विभागमा रहनेछ । त्यस्ता सार्वजनिक प्राचीन स्मारकहरूको संरक्षण, मर्मत तथा जीर्णोद्धार पुरातत्व विभागले गर्नेछ भनी ऐनमा हुँदाहुँदै स्थानीय निकायलाई जीर्णोद्धार गर्न दिइनु हुँदैन । दिइयो भने पनि स्वामित्व पुरातत्व विभागमा सुरक्षित रहने गरी सम्झौता गरी मात्र गर्नु पर्दछ ।

दफा ३ ग :

निजी स्वामित्वको स्मारकहरूको संरक्षण मर्मत तथा जीर्णोद्धार यदि संरक्षित स्मारक क्षेत्रभित्रका निजी स्मारक भयो भने पनि त्यस्तो स्मारकको मर्मत, संरक्षण, जीर्णोद्धार सम्बन्धित व्यक्तिले गर्नेछ भनेपछि संरक्षित स्मारक क्षेत्रभन्दा बाहिरको सवालमा पनि व्यक्तिले नै गर्नुपर्ने निर्विवाद छ ।

यदि राष्ट्रिय वा अन्तर्राष्ट्रिय दृष्टिले महत्वपूर्ण मानिएका निजी स्मारकको संरक्षण मर्मत तथा जीर्णोद्धार गर्न पुरातत्व विभागबाट हुन आवश्यक छ भन्ने लागेमा पुरातत्व विभागले गर्नेछ, भनी उपदफा १ मा उल्लेख छ ।

राष्ट्रिय वा अन्तर्राष्ट्रिय दृष्टिले महत्वपूर्ण हो भन्ने कुरा निजी स्वामित्वमा रहे पनि त्यसलाई प्राचीन स्मारक घोषणा गराउने कार्य सर्वप्रथम हुनु जरुरी छ ।

प्राचीन स्मारक घोषणा भइसकेको अवस्थामा संरक्षण मर्मत जीर्णोद्धार पुरातत्व विभागबाट हुनुसक्छ । जीर्णोद्धार भइसकेपछि फेरी व्यक्तिको स्वामित्वमा जाने भएमा त्यस्तो स्मारकको जीर्णोद्धार पुरातत्व विभागबाट हुन आवश्यक नठान्ने र नलाग्ने पनि सक्छ भनेर बुझ्न आवश्यक छ ।

व्यक्तिको स्ववासी घर स्मारक हुँदैन । स्मारक हुनसाथ व्यक्तिले आफ्नो खर्चमा बनाउने मर्मत जीर्णोद्धार गर्ने भएपनि स्मारक भत्काउने, मौलिक स्वरूप परिवर्तन गर्ने गर्न पाइँदैन । त्यो कार्य ऐनमा निषेध गरिएको छ । त्यस्तो अवस्थामा पुरातत्व विभागको स्वीकृति लिएर मात्र गर्न पाउने हुन्छ । ऐनले भन्नु खोजेको यही हो ।

दफा २ च :

संरक्षण - विषय वा प्रसंगले अर्को अर्थ नलागेमा स्मारकलाई मौलिक रूपमा दुरुस्त राख्नका लागि स्मारकलाई वार्ने, ढाक्ने, मर्मत गर्ने, सुफा राख्ने र यसको लागि आवश्यक पर्ने प्रबन्ध समेतलाई संरक्षण सम्झनु पर्दछ भनी ऐनको परिभाषामा दिइएको छ । तर अहिले संरक्षणको काममा गजुरदेखि भुइँसम्म खोलेर पुनः मौलिक स्वरूपमा दुरुस्त तयार गरिने कार्यलाई पनि संरक्षण जीर्णोद्धार नै मानिएको छ । ऐनको परिभाषामा जीर्ण भागको उद्धार पुनःनिर्माण, पुनःस्थापनाको कार्यलाई समेटिएको देखिँदैन ।

दफा ३ :

संरक्षित स्मारक क्षेत्र घोषित गर्न सक्ने

कुनै प्राचीन स्मारक रहेको ठाउँ वा क्षेत्रलाई संरक्षित स्मारक क्षेत्र घोषित गर्न चाहेमा नेपाल सरकारले संरक्षित स्मारक क्षेत्र भनी घोषणा गर्न सक्छ भनी ऐनको दफा ३ मा उल्लेख छ । प्राचीन स्मारक भन्नासाथ सार्वजनिक सम्पत्तिको स्मारक भनेर बुझ्नु पर्दछ । यदि कुनै स्मारक सार्वजनिक सम्पत्ति सिद्ध भएको छैन भने त्यस्तो स्मारकलाई प्राचीन स्मारक भन्नु ठूलो भूल हुन जान्छ भन्ने संरक्षित स्मारक क्षेत्र भनेर घोषणा गर्न जानु त भन्नु महाभूल हुनजान्छ ।

अतः कुनै स्मारकलाई सर्वप्रथम प्राचीन स्मारक भनी घोषणा गराउने तर्फ कदम चाल्नु पर्दछ ।

त्यसपछि प्राचीन स्मारक घोषणा भइसकेको अवस्थामा संरक्षित स्मारक क्षेत्र भनी घोषणा गर्न कति जायज छ र सम्भावना छ त्यसतर्फ विस्तृत प्रतिवेदन तयार गर्नु पर्छ ।

त्यसरी तयार भएको प्रतिवेदनको आधारमा संरक्षित स्मारक क्षेत्र घोषणा गर्ने पहल गर्नुपर्छ र ऐनको दफा ३ मा व्यवस्था भए बमोजिम विधि गर्नु पर्दछ ।

यस्तो Process मा नगइकन एकैचोटी विश्व सम्पदामा सूचीकृत गर्न संरक्षित स्मारक क्षेत्र घोषणा गर्नेतर्फ कदम चालिएभने समस्या देखापर्दैन जान्छ । संरक्षित स्मारक क्षेत्रभित्रको निजी स्मारक त व्यक्तिले नै बनाउनु पर्दछ भनिएपछि संरक्षित स्मारक क्षेत्र बाहिरका निजी स्मारक व्यक्ति वा स्थानीय निकायले गर्नेछ भनिएको छ ।

यदि ती स्मारक गुठी संस्थान अन्तर्गत रहने भए गुठी स्मारक भनिन्छ । त्यस्तो गुठी स्मारकको संरक्षण, मर्मत, जीर्णोद्धार गुठी संस्थानले गर्छ तर पुरातत्व विभागको निरीक्षण, प्राविधिक सेवा तथा निर्देशनमा गराइन्छ ।

यदि गुठी संस्थानले आफ्नो अन्तर्गतको स्मारकको मर्मत, संरक्षण र जीर्णोद्धार नगरेमा, नसकेमा गुठी संस्थानको स्वीकृति विना पुरातत्व विभाग आफैले वा स्थानीय निकाय वा कुनै व्यक्तिद्वारा गराउन सक्छ । यस्तो अवस्थामा पुरातत्व विभागले सर्वप्रथम प्राचीन स्मारक घोषणा गराईमात्र संरक्षण, जीर्णोद्धार कार्य अधि बढाइने छ भन्ने ऐनमा खुलाइनु आवश्यक छ ।

यदि कसैले गुठी स्मारक वा निजी स्मारकको जीर्णोद्धार स्वीकृति नलिई गराएमा पनि जरिवाना वा कैद वा दुवै सजाय हुन्छ भने निर्देशन विपरीत गराएमा पनि तोकिएको जरिवाना, कैद वा दुवै सजाय हुन सक्नेछ ।

दफा ३ घ :

राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय दृष्टिले महत्वपूर्ण मानिएका प्राचीन स्मारकस्थल तथा पुरातात्विक स्थलहरूको संरक्षण पुरातत्व विभागले गर्नेछ । सार्वजनिक स्थल भए त राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय महत्व सिद्ध गराइरहनु परेन तर गुठीको स्वामित्व वा निजी स्वामित्वको भएमा प्राचीन स्मारक स्थल वा पुरातात्विक स्थल घोषणा गराई मात्र पुरातत्वले संरक्षण गराउनु पर्दछ अन्यथा विवाद एवं मुठभेडको अवस्था पनि आउन सक्छ ।

दफा ३ ङ :

धार्मिक मन्दिर, गुम्बा आदिको सम्बन्धमा त्यस्तो मन्दिर तथा गुम्बामा चढाइएको दान दक्षिणाको रकममध्ये ५०% सम्म रकम सोही मन्दिर तथा गुम्बाको संरक्षण तथा यसको पर्यावरण सुधारमा लगाउनु पर्नेछ भनिएको छ ।

दानदक्षिणा कति आयो देखाउने कहाँ ! हाल हरेक मन्दिरमा धार्मिक शुल्क लगाई आएको छ, त्यसबाट आएको रकम जसको हातमा पन्यो उसले खाने प्रवृत्ति बढेको देखिन्छ । ऐनमा यो व्यवस्था भएपछि यतातिर अनुगमन हुनुपन्यो, होइन भने यो कार्यलाई कार्यक्षेत्रभित्र पर्दैन भनेर ऐनको दफाबाट हटाउनु पर्ने देखिन्छ ।

पुरातात्विक महत्वका वस्तु सम्बन्धमा

कुनै मौलिक वस्तुको प्रतिकृति गरी बनाइएका आधुनिक वस्तुको जतिलाई त क्युरियो वस्तु भनी प्राचीन स्मारक एन, २०१३ को परिभाषामा राखिएको छ। त्यसरी प्रतिकृति बनाइएका हस्तकलाका वस्तु बाहेकका यावत पुराना वस्तुलाई पुरातात्विक महत्वका वस्तु भनेर सम्झनु पर्दछ। त्यस्ता वस्तु मौलिक वस्तु सयवर्ष पुगेको मात्र होइन नपुगेको पनि हुन सक्छ भने सयवर्षदेखि लाखौंलाख वर्ष पुरानो प्रागऐतिहासिक वस्तु मानिसद्वारा निर्माण गरेका वस्तु पनि पुरातात्विक महत्वका वस्तु नै सम्झनु पर्दछ भनी परिभाषामा दिइएको छ।

त्यस्तैगरी कुनै देशको इतिहास बोध गराउने वस्तुहरु, ऐतिहासिक घटना घटेको ठाउँको वस्तुहरु ऐतिहासिक विशिष्ट वस्तु बनेको घरहरु, त्यस्तो व्यक्तिले प्रयोग गरेको वस्तुहरु, प्रयोग गरिएका आकर्षक वस्तु भएको महत्वपूर्ण वस्तुहरु, मन्दिर, मूर्ति, चैत्य, शालिक, पौभाचित्र, राजप्रासादमा उपयोग गरिएका वस्तुहरु, पनि पुरातात्विक महत्वका वस्तु भनेर सम्झनु खोजिएको छ। यावत यी वस्तुहरु कति पुरानो हुनुपर्दछ भन्ने कुनै समयको पावन्दी खुलाइएको छैन तर वस्तु मौलिक हुनुपर्दछ भन्ने त स्पष्टसँग बुझ्न सकिन्छ। यसरी ऐनको परिभाषामा यी यी वस्तुहरु पुरातात्विक महत्वका वस्तु भनिएका छन् तर यसको पनि समस्या माथि भनिए भै गरी तड्कारो भन्ने देखा पर्ने गरेको छ। जस्तै :

पहिलो- देशको इतिहास बोध गराउने वस्तु भन्नाले स्मृतिचिह्न ग्रन्थ, स्वर्णपत्र, शिलापत्र, ताम्रपत्र, काष्ठपत्र, कागजपत्र, नाडपत्र, कागजपत्र मुद्रा आदिमा साल, मिति अंकित हुनुपर्दछ जसले जोसुकै व्यक्तिले पनि पुरातात्विक महत्वका वस्तु भन्ने बर्कन गर्न सक्ने हुन्छ। यदि मिति नखुलिएको अवस्थामा यो वस्तु पनि यति पुरानो भनी एकीन गर्न गाह्रो पर्छ। यस्तो अवस्थामा यी कुनै वस्तु यति पुरानो भनी कसले कुन निकायले सम्झनु गर्नु भने आधिकारिक हुने ? हुनत ऐन अनुसार त्यसरी सम्झनु गर्ने कार्य अभिलेखालयले गर्छ भनेर स्पष्ट हुन्छ। यी वस्तु अन्य वस्तुमा अक्षर र मिति कुँदिएका हुन्छ नै भन्ने स्पष्ट छैन। अतः ती वस्तु पुरातात्विक महत्वका वस्तु भनी भन्ने र कुन निकायले तोकेकोलाई आधिकारिक मान्ने, यो स्पष्ट छ।

दोस्रो - कुनै पुरातात्विक महत्वका वस्तु चोरी भै फेला पर्नुमात्र परीक्षणको लागि पुरातत्व विभागमा ल्याइएपछि त्यस वस्तु नाघेको र ननाघेको छुट्टयाई सयवर्ष नाघेकोलाई पुरातात्विक महत्वका वस्तुहरु, ननाघेकोलाई पुरातात्विक महत्वका वस्तु होइन भनिने चलन छ। यो पनि एक किसिमले न्याय जस्तो देखिन्छ। अरुबेला परीक्षणको लागि ल्याइने वस्तुको र परीक्षण गराइएको उदाहरण पाइँदैन। प्रतिकृति बनाइएका आधुनिक हस्तकलाका वस्तु बाहेक अन्य वस्तु पुरातात्विक महत्वका वस्तु भएपछि सयवर्ष नाघेकोलाई मात्र पुरातात्विक महत्वको वस्तु मान्नु पनि ऐनको अस्पष्टता हो।

तेस्रो - ऐतिहासिक घटना घटेको ठाउँको वस्तुका बारेमा कुनै वस्तु ऐतिहासिक घटना घटेका ठाउँको वस्तु नै हो होइन, यसको यकीन कसले कुन निकायले के आधारमा गर्ने ? यसरी यकीन गर्ने कार्य जनताले गर्ने की सरकारले गर्ने की, त्यसबारे ऐन स्पष्ट छैन।

चौथो - ऐतिहासिक विशिष्ट व्यक्ति बसेको घर र त्यस्ता व्यक्तिले प्रयोग गरेका वस्तुलाई पनि पुरातात्विक महत्वका वस्तु भनी ऐनले समेट्न खोजिएको देखिन्छ तर कुन व्यक्तिलाई ऐतिहासिक विशिष्ट व्यक्ति भन्ने कुन व्यक्तिलाई नभन्ने ? यसरी तोक्ने कार्य कुनै व्यक्तिले आफूखुशी घोषणा गरे पुग्ने की सरकारले तोकेको व्यक्ति मात्र ऐतिहासिक विशिष्ट व्यक्ति भन्ने ? त्यसबारे पनि ऐन अस्पष्ट छ।

पाँचौ - हुन त त्यस्तो वस्तु पनि पुरातात्विक महत्वका वस्तु हुन भनी सम्झनु पर्दछ की ऐनको दफा २४ को अन्तमा भनिएको नेपाल सरकारले समय समयमा नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशित गरी तोकिदिएको वस्तुलाई पनि समेटिएको छ। वास्तवमा राजपत्रमा सूचना प्रकाशित गर्ने र पुरातात्विक महत्वका वस्तु भनेर तोक्ने भनेकै ऐतिहासिक घटना घटेको ठाउँको वस्तुलाई पुरातात्विक महत्वका वस्तु, कुनै व्यक्तिलाई ऐतिहासिक विशिष्ट व्यक्ति भनेर तोक्नु पन्यो र ती व्यक्तिहरुले प्रयोग गरेका वस्तुलाई पुरातात्विक महत्वका वस्तु भनी तोक्नु पर्छ। यो अवस्थालाई लक्षित गरिएको हुनुपर्दछ। ऐनलाई आफूखुशी अर्थ्याउने प्रवृत्ति बढ्न थालेकोले गर्दा स्वघोषित रुपमा ऐतिहासिक विशिष्ट व्यक्ति मानेपनि त्यस्तो वस्तु पनि पुरातात्विक वस्तु मान्न थालेको देखिन्छ। यो पनि एक प्रकारको अस्पष्टता नै हो।

- (१) पुरातात्विक वस्तु : स्वामित्वको दृष्टिले सरकारी नियन्त्रणभित्र रहेको पुराना मौलिक वस्तु जो सयवर्ष नाघेकोलाई भन्ने पुरातात्विक वस्तु।
- (२) ऐतिहासिक वस्तु : सयवर्ष नाघेका वा ननाघेका वस्तु जुन स्वामित्वको दृष्टिले व्यक्तिविशेषको स्वामित्वमा रहेको ऐतिहासिक स्रोत हुन सक्ने यावत वस्तु।
- (३) सांस्कृतिक वा धार्मिक वस्तु : धार्मिक मठमन्दिरहरुमा प्रयोगमा ल्याइराखेका यावत वस्तु जुन सरकारी स्वामित्व वा सार्वजनिक स्वामित्व दिई गराई रहन नपर्ने वस्तुहरु, हरेक घर घरमा व्यक्ति विशेषले प्रयोग गर्दै आइरहेका मौलिक वस्तु पनि हो र पुराना सयवर्ष नाघेका पनि भए पनि सांस्कृतिक वस्तु।
- (४) नेपाल सरकारले तोकिए वस्तु : ऐतिहासिक विशिष्ट व्यक्तिहरुले प्रयोग गर्दै आएको कुनै पनि बहुमूल्य वस्तु वा मूल्य तोक्न नसकिने अमूल्य वस्तु भएमा व्यक्ति वा निजी गुठीको मातहतमा रहेका वस्तु नेपाल सरकारले त्यो वस्तु यताउति नपरोस् भनी पुरातात्विक महत्वका वस्तु भनी तोक्न आवश्यक देखेको अवस्थामा तोक्न सकिने।

कुनै व्यक्तिसँग रहेको बहुमूल्य वा अमूल्य वस्तुहरु ऐतिहासिक वा सांस्कृतिक वा धार्मिक दृष्टिकोणले मौलिक एवं दुर्लभजन्य वस्तु व्यक्तिले पुरातात्विक महत्वका वस्तुसिद्ध गराउन लगत बनाई सरकारी निकायमा सुरक्षित गराउने वा आफ्नै परिवारले सुरक्षित गरेर राखे पनि पुरातत्व विभागमा दर्ता गराई राख्ने प्रवन्ध गरेमा पुरातात्विक महत्वको वस्तु प्रमाणित हुन सक्ने अन्यथा व्यक्तिको स्वामित्वमा रहेको वस्तु जतिसुकै पुरानो, मौलिक वस्तु भएपनि ती ऐतिहासिक वा सांस्कृतिक वस्तु मात्र ठहर हुने तर पुरातात्विक महत्वका वस्तु ठहर हुन नसक्ने भनी किटानी हुनु जरुरी छ ।

प्राचीन स्मारक र पुरातात्विक महत्वका वस्तु भनी तोक्ने प्रावधान

कसैको सम्झनामा बनेको कुनै कीर्ति जसमा संस्मरण गर्न योग्य गुण निहित कुनै वस्तु पदार्थदेखि लिएर ठूला ठूला संरचनाहरु यावत जति छन् ती सबै स्मारक हुन् । प्राचीन स्मारक संरक्षण ऐन, २०१३ को परिभाषा खण्डमा स्मारक भन्नाले यसलाई जनाउँछ भनी परिभाषा दिइएको छैन । यस ऐनको परिभाषा खण्डमा दफा २क मा प्राचीन स्मारक भन्नाले एक सयवर्ष नाघेका सार्वजनिक सम्पत्ति जनिएका मठ, मन्दिर, देवालय, शिवालय, गुम्बा, विहार, घर, स्तुप आदिलाई सम्झनु पर्दछ भनेर मात्र खुलाइएको छ ।

यति मात्र भनिएको भए कुनै समस्या हुने थिएन की ? तर साथमा स्मारक रहेको ठाउँ, राष्ट्रिय वा अन्तर्राष्ट्रिय दृष्टिकोणले विशिष्ट मूल्य राख्ने वस्तु, एक अर्कोसँग जोडिएको वा एकै इलाकामा बेग्लैगलै रुपमा अवस्थित मानव वस्ती वा स्थल, प्राचीन मानव वस्तीको अवशेष, प्राचीन स्मारकहरुको भग्नावशेष, गुफालाई प्राचीन स्मारकको परिभाषाभित्र समेट्न खोजिएको छ ।

त्यस्तैगरी, इतिहास, कला, विज्ञान, वास्तुकला वा स्थापत्यकलाको दृष्टिकोणले महत्व राख्ने वस्तुलाई पनि प्राचीन स्मारकको परिभाषाभित्र नै समेट्न खोजिएको छ ।

अब यसले गर्दा जटिल समस्याहरु के देखापर्नो त भन्ने कुरा बुँदागत रुपमा भन्नु उपयुक्त होला ।

पहिलो : यी सबै कुरा संयवर्ष नाघेको भए तापनि सबै स्मारक सार्वजनिक सम्पत्तिको रुपमा जनिएकै हुनुपर्दछ भन्ने जरुरी छैन र सम्भव पनि हुँदैन । सार्वजनिक सम्पत्तिको रुपमा जनिएको वा सिद्ध भएको जति त प्राचीन स्मारक भन्न पर्नो । यदि सार्वजनिक सम्पत्ति सिद्ध हुन नसकेको भएमा त्यसलाई प्राचीन स्मारक कसरी भन्ने ? यो कुरा ऐनको कुनै पनि दफाले स्पष्ट पार्न सक्ने अवस्था छैन ।

दोस्रो : स्मारक रहेको ठाउँ, राष्ट्रिय वा अन्तर्राष्ट्रिय दृष्टिकोणले विशिष्ट मूल्य राख्ने, एक अर्कोसँग जोडिएको, मानव वस्ती वा स्थल, वस्तीको अवशेष स्मारकहरुको भग्नावशेष, गुफा

आदिलाई प्राचीन स्मारक भनेर तोक्ने कसले ? त्यसरी प्राचीन स्मारक नै हो भनी किटानी ठहर जनताले गर्ने की सरकारी निकाय मन्त्रालय, विभाग कसले गर्ने र त्यसको क्षमता कोसँग हुनु पर्दछ, कसले कुन निकायले कसरी किटानी गरी तोकिएको आधिकारिक हुने त्यसबारे ऐनका कुनै पनि दफाले स्पष्ट पार्न सक्ने अवस्था छैन ।

तेस्रो : त्यस्तैगरी इतिहास, कला, विज्ञान, वास्तुकला वा स्थापत्यकलाको दृष्टिकोणले महत्व राख्ने वस्तु भन्नाले सार्वजनिक सम्पत्ति मात्रै हुनुपर्दछ भन्ने छैन । व्यक्तिको स्वामित्वमा रहेको वस्तु इतिहास वा कला वा विज्ञान वा वास्तुकलाको दृष्टिले महत्व राख्ने भनी जनतामा भएको जनताले सिद्ध गर्ने की सरकारी निकायले सिद्ध गर्ने की व्यक्ति विशेषले स्वघोषित गरेकोलाई आधिकारिक मान्ने की सरकारी निकायमा कार्यरत व्यक्तिले स्वविवेक प्रयोग गरी घोषणा गरे पुग्ने की ? कानूनी दृष्टिले सर्वग्राह्य हुनेलाई मान्ने ? यसबारे पनि ऐनको दफाहरुले स्पष्ट पार्न सकेको अवस्था छैन ।

१. स्मारक र प्राचीन स्मारकको परिभाषा स्पष्ट गर्ने,
२. निजी स्वामित्व भएकोलाई स्मारक भन्ने र सार्वजनिक स्वामित्व भएकोलाई प्राचीन स्मारक भन्ने,
३. निजी स्वामित्वको स्मारक सार्वजनिक स्वामित्वमा ल्याइयो र आयो भने प्राचीन स्मारक घोषणा गर्ने,
४. सार्वजनिक स्वामित्व सिद्ध भए जति सीमाङ्कन गरी क्षेत्र संरक्षण गरी त्यसको अभिलेख राख्ने र लोगो टाँस्ने व्यवस्था हुनुपर्ने,
५. प्राचीन स्मारकको संरक्षण र जीर्णोद्धारको जिम्मा नेपाल सरकारमा निहित राख्ने,
६. निजी स्वामित्वको स्मारक सम्बन्धित व्यक्ति, गुठी वा संस्था एवं स्थानीय निकायद्वारा मर्मत जीर्णोद्धार गर्ने गराउने । जीर्णोद्धार आवश्यक भनी ठानिएका स्मारकलाई प्राचीन स्मारक घोषणा गरी मात्र नेपाल सरकारले जीर्णोद्धारको कारवाही गर्ने व्यवस्था हुनुपर्ने ।

सम्पूर्ण स्मारकहरुको स्वामित्व स्पष्ट हुनेगरी लगत विवरण तयार गर्ने कार्य पुरातत्व विभागले तुरुन्त थाल्नुपर्ने । प्राचीन स्मारक भनी तोक्न सिफारिस समिति बन्नु पर्ने । सिफारिस समितिले सिफारिस गरेपछि राजपत्रमा प्रकाशित गर्दै जाने कानूनी व्यवस्था हुनु जरुरी छ ।

प्राचीन स्मारक तथा पुरातात्विक वस्तु संरक्षण ऐन, २०१३

प्राचीन स्मारक तथा पुरातात्विक वस्तु संरक्षण ऐन, २०१३

(१) इतिहास, कला, विज्ञान, वास्तुकला वा स्थापत्यकलाको दृष्टिकोणले महत्व राख्ने वा स्थापत्यकलाको को र सार्वजनिक सम्पत्तिसिद्ध भएको मात्र प्राचीन स्मारक भनेर बुझ्नु पर्ने ।
(२) घर सार्वजनिक सम्पत्ति सिद्ध नभएमा प्राचीन स्मारक भन्न नहुने ।
(३) राष्ट्रिय वा अन्तर्राष्ट्रिय दृष्टिकोणले विशिष्ट मूल्य राख्ने स्थानमा रहेका सार्वजनिक सम्पत्ति जति प्राचीन स्मारक र त्यसबाहेक स्मारक गुठी स्मारक वा निजी स्मारक भनेर बुझ्नु पर्ने ।
(४) स्मारकसँग जोडिएको सार्वजनिक सम्पत्ति भए त्यो पनि प्राचीन स्मारक अन्यथा निजी स्वामित्वको घर भन्नुपर्ने ।

(१) इतिहास, कला, विज्ञान, वास्तुकला वा स्थापत्यकलाको दृष्टिकोणले महत्व राख्ने वा स्थापत्यकलाको को र सार्वजनिक सम्पत्तिसिद्ध भएको मात्र प्राचीन स्मारक भनेर बुझ्नु पर्ने ।
(२) घर सार्वजनिक सम्पत्ति सिद्ध नभएमा प्राचीन स्मारक भन्न नहुने ।
(३) राष्ट्रिय वा अन्तर्राष्ट्रिय दृष्टिकोणले विशिष्ट मूल्य राख्ने स्थानमा रहेका सार्वजनिक सम्पत्ति जति प्राचीन स्मारक र त्यसबाहेक स्मारक गुठी स्मारक वा निजी स्मारक भनेर बुझ्नु पर्ने ।
(४) स्मारकसँग जोडिएको सार्वजनिक सम्पत्ति भए त्यो पनि प्राचीन स्मारक अन्यथा निजी स्वामित्वको घर भन्नुपर्ने ।

प्राचीन स्मारक र पुरातत्वसम्बन्धी ऐतिहासिक वा कलात्मक वस्तुहरूको संरक्षणको निमित्त बनेको ऐन,
प्रस्तावना : प्राचीन स्मारकहरूको संरक्षण, पुरातात्विक वस्तुहरूको व्यापार र प्राचीन स्मारकहरू भएका ठाउँको खनाई समेतमा नियन्त्रण राखी प्राचीन स्मारकहरू र पुरातत्व सम्बन्धी, ऐतिहासिक वा कलात्मक वस्तुहरूको उपलब्धि र संरक्षण समेत गरी शान्ति र सुव्यवस्था कायम राख्न वाञ्छनीय भएकोले श्री ५ महाराजाधिराजबाट मन्त्रिमण्डलको सल्लाह अनुसार यो ऐन बनाई जारी गरिएको छ ।
(१) छोटकरी नाम विस्तार तथा प्रारम्भ : (१) यस ऐनको नाम "प्राचीन स्मारक संरक्षण ऐन, २०१३" रहेको छ ।
(२) यो ऐन नेपाल भर मुलुकमा तुरुन्त लागू हुनेछ ।

(१) इतिहास, कला, विज्ञान, वास्तुकला वा स्थापत्यकलाको दृष्टिकोणले महत्व राख्ने वा स्थापत्यकलाको को र सार्वजनिक सम्पत्तिसिद्ध भएको मात्र प्राचीन स्मारक भनेर बुझ्नु पर्ने ।
(२) घर सार्वजनिक सम्पत्ति सिद्ध नभएमा प्राचीन स्मारक भन्न नहुने ।
(३) राष्ट्रिय वा अन्तर्राष्ट्रिय दृष्टिकोणले विशिष्ट मूल्य राख्ने स्थानमा रहेका सार्वजनिक सम्पत्ति जति प्राचीन स्मारक र त्यसबाहेक स्मारक गुठी स्मारक वा निजी स्मारक भनेर बुझ्नु पर्ने ।
(४) स्मारकसँग जोडिएको सार्वजनिक सम्पत्ति भए त्यो पनि प्राचीन स्मारक अन्यथा निजी स्वामित्वको घर भन्नुपर्ने ।

(१) इतिहास, कला, विज्ञान, वास्तुकला वा स्थापत्यकलाको दृष्टिकोणले महत्व राख्ने वा स्थापत्यकलाको को र सार्वजनिक सम्पत्तिसिद्ध भएको मात्र प्राचीन स्मारक भनेर बुझ्नु पर्ने ।
(२) घर सार्वजनिक सम्पत्ति सिद्ध नभएमा प्राचीन स्मारक भन्न नहुने ।
(३) राष्ट्रिय वा अन्तर्राष्ट्रिय दृष्टिकोणले विशिष्ट मूल्य राख्ने स्थानमा रहेका सार्वजनिक सम्पत्ति जति प्राचीन स्मारक र त्यसबाहेक स्मारक गुठी स्मारक वा निजी स्मारक भनेर बुझ्नु पर्ने ।
(४) स्मारकसँग जोडिएको सार्वजनिक सम्पत्ति भए त्यो पनि प्राचीन स्मारक अन्यथा निजी स्वामित्वको घर भन्नुपर्ने ।

<p>(४) एक अर्कोसँग जोडिएको भन्नाले स्मारकसँग जोडिएको निजी स्वामित्वको घर भएमा त्यो पनि के प्राचीन स्मारक भन्नु उचित हो ?</p> <p>(५/६) मानव वस्ती वा मानववस्तीको अवशेष भन्नाले हिन्दु वा बौद्ध धर्म मान्नेहरूको मात्र वस्ती हुनुपर्छ भन्ने के जरुरी छ ?</p> <p>(७) प्राचीन स्मारकहरूको मात्र भग्नावशेष भटिन्छ, भन्ने के जरुरी छ ? यदि मुस्लिम मस्जिद वा क्रिश्चियन चर्चको भग्नावशेष भेटिए के भन्ने ? गुफा मान्बनिर्मित र प्राकृतिक हुन्छ कुन चाही प्राचीन स्मारक भन्ने ?</p>	<p>विशिष्ट मूल्य राख्ने एकअर्कोसँग जोडिएको वा एकै इलाकामा बेलाबेलै रुपमा अवस्थित मानववस्ती वा स्थल र प्राचीन मानव वस्तीको अवशेष, प्राचीन स्मारकहरूको भग्नावशेष, गुफा आदि समेतलाई जनाउँछ ।</p> <p>निकर्ष : प्राचीन स्मारक सयवर्ष पुगेको + सार्वजनिक सम्पत्ति</p>	<p>(५ र ६) एक मानववस्ती भित्र शिवालय देवालय मठ गुम्बामा आस्था राख्नेहरू मात्रै हुन्छ, भन्ने ग्यारेण्टी नभएकोले परिभाषामा चर्च, मस्जिद आदि पनि उल्लेख हुनुपर्ने ।</p> <p>(७) भग्नावशेषबाट के निस्कन्छ, भन्ने नसकिने भएकोले भग्नावशेषलाई स्मारक भन्ने नभन्ने पुरातात्विक वस्तु मात्र भन्ने भन्ने ।</p> <p>(८) गुफालाई पुरातात्विक वस्तु भन्ने भन्ने तर प्राचीन स्मारकको परिभाषामा राख्न नहुने ।</p>
---	---	---

<p>१. ऐतिहासिक घटना घटेको भनेको कस्तो घटना ? ऐतिहासिक घटना भनेर परिभाषित गर्ने को ? कुन संस्थाले के आधारमा निर्णय गरेपछि ठहर हुने ?</p> <p>२. ऐतिहासिक विशिष्ट व्यक्ति भनेर परिभाषित कसले गर्ने ? उ बसेको घर पुरातात्विक भनेर ठहर गर्ने को ? के कुन आधार हो त्यसको मापदण्ड कसले निर्धारण गर्छ ?</p> <p>३. नेपाल सरकारले समय समयमा राजपत्रमा सूचना प्रकाशित गर्ने कुरा किन आयो ?</p>	<p>(ख) "पुरातात्विक महत्वका वस्तु" भन्नाले प्रागऐतिहासिक कालमा मानिसले निर्माण गरी उपभोग गरेको वस्तु वा कुनै पनि देशको इतिहास बोध गराउने हस्तलिखित वंशावली, हस्तलिखित ग्रन्थ, स्वर्णपत्र, शिलापत्र, ताम्रपत्र, काष्ठपत्र, भोजपत्र, ताडपत्र, कागजपत्र, मुद्रा वा ऐतिहासिक घटना घटेको वा ऐतिहासिक विशिष्ट व्यक्ति बसेको घर र त्यस्तो व्यक्तिले प्रयोग गरेको वस्तु, ढुंगा, काठ, माटो, हस्तिहाड, हाड, काँच, कपडा, कागज, धातु आदि वा बेलबुडा भरी आकर्षक ढंगले बनाएको घरको कुनै महत्वपूर्ण भाग वा सो घरमा उपयोग गरिएका वस्तु वा बेलबुडा भरी वा नभरी बनाइएको मूर्ति, देवी देवताको मन्दिर, चैत्य, शालिक, पौभाचित्र, राजप्रासादमा उपयोग भए गरिएका वस्तु पशुपंक्षी, स्थावर जंगमको प्रतिकृति र नेपाल सरकारले समय समयमा नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशित गरी तोकिएको वस्तु समेत सम्भन्नुपर्दछ ।</p> <p>निकर्ष : <ul style="list-style-type: none"> सार्वजनिक निकायको अधिनमा रहेको पुराना वस्तु सबै पुरातात्विक वस्तु व्यक्तिको स्वामित्वमा रहेको ऐतिहासिक वस्तु धार्मिक संघसंस्थाको अधिनमा रहेको पुराना वस्तु धार्मिक, सांस्कृतिक महत्वका वस्तु भनी परिभाषामा खुलाउनु पर्ने । </p>	<p>(१) ऐतिहासिक घटना भनेर साहित्यकार, नाटककार जन्मेकोलाई मान्न नभन्ने । कथकवाचित त्यो घटनालाई ऐतिहासिक घटना भनेर मान्नुपर्ने भने नेपाल सरकारको राजपत्रमा प्रकाशित हुनुपर्ने तब मात्र ठहर हुन्छ अन्यथा हुँदैन भनेर बुझ्नुपर्ने ।</p> <p>(२) ठीक त्यस्तै गरी कुनै घर ऐतिहासिक विशिष्ट व्यक्ति भनी परिभाषित हुनुपर्ने । त्यसपछि उ बसेको घर पनि पुरातात्विक भनेर ठहर गर्ने राजपत्रमा प्रकाशित गराउनु पर्ने, तब ठहर हुन सक्छ अथवा हुँदैन भनेर बुझ्नुपर्ने ।</p> <p>(३) ऐनको दफामा नेपाल सरकारले समय समयमा राजपत्रमा सूचना प्रकाशित एवं तोकिएको वस्तु पुरातात्विक वस्तु हुन्छ अन्यथा हुन नसक्ने प्रष्ट हुँदा हुँदै यो दफा किन राखिएको भनेर नै बुझ्नुपर्ने ।</p>
---	--	---

<p>(१) उत्थित स्मारक क्षेत्रको नाम निर्धारण गर्ने कानूनको परिभाषा छैन किन ?</p> <p>(२) संरक्षित स्मारक क्षेत्र घोषणाको तरिका गलत छ किन ?</p> <p>(३) स्मारकलाई मौलिक रूपमा दुरुस्त राख्न गरिने काम संरक्षण हो भने बार्ने ढाक्ने सफा गर्ने मर्मत गर्ने मात्र भनेर पुग्दैन किन ?</p> <p>(४) ऐन बन्देखि यता कुनै पनि ठोक्ने काम गरिदैन न भने तोकिएको र तोकिए बमोजिमको कुनै औचित्य नै छैन किन ?</p>	<p>(१) "स्मारक" भन्नाले पुरानो प्रतिष्ठापना बान्का आधुनिक हस्तकलाद्वारा निर्मित बस्तुहरूको सम्मन्तरण छ ।</p> <p>(२) "संरक्षित स्मारक क्षेत्र" भन्नाले रक्षा र बमोजिम संरक्षित स्मारक क्षेत्र भनी घोषित प्राचीन स्मारक रहेको ठाउँ वा क्षेत्र सम्झनुपर्छ ।</p> <p>(३) "मुख्य पुरातत्व अधिकृत" भन्नाले पुरातत्व विभागको महानिर्देशक सम्झनुपर्छ ।</p> <p>(४) "संरक्षण" भन्नाले संरक्षित स्मारकलाई बार्ने, ढाक्ने, मर्मत गर्ने, सफा राख्ने समेतको प्रवृत्ति हो ।</p> <p>(५) "स्थानीय निकाय" भन्नाले गाउँ विकास समिति, नगरपालिका वा जिल्ला विकास समिति सम्झनुपर्छ ।</p> <p>(६) "तोकिएको वा तोकिए बमोजिम" भन्नाले यस ऐन अन्तर्गत बनेको नियममा तोकिएको वा तोकिए बमोजिम सम्झनुपर्छ ।</p> <p>निष्कर्ष : संरक्षित स्मारक क्षेत्र संरक्षित प्राचीन स्मारक क्षेत्र स्मारक - Vague प्राचीन स्मारक - Specific</p>	<p>(१) कुनै बस्तुको प्रतिष्ठापना गरी बनाइएको आधुनिक हस्तकलाद्वारा निर्मित निकासी योग्य उपभोग्य बस्तुहरू भनी स्पष्ट उल्लेख हुनुपर्दछ ।</p> <p>(२) सर्वप्रथम प्राचीन स्मारक भनी घोषणा गर्नुपर्दछ र प्राचीन स्मारक भएको ठाउँलाई संरक्षित प्राचीन स्मारक क्षेत्र भन्नु पर्ने तब स्पष्ट हुन्छ । स्मारकलाई संरक्षित स्मारक क्षेत्र घोषित गर्नुको उद्देश्य स्पष्ट नहुनु हो भनी बुझ्न सकिन्छ ।</p> <p>(३) स्मारकलाई मौलिक रूपमा दुरुस्त राख्न गर्ने काम संरक्षण भए जसोद्वारा समेत खुलाउनु पर्दछ बार्ने, ढाक्ने, मर्मत गर्ने सफा गर्ने मात्र भनेर हुँदैन ।</p> <p>(४) कुनै स्मारक निजी स्वामित्वको थियो पछि सार्वजनिक स्वामित्वमा आयो । कुनै ऐतिहासिक वस्तु सार्वजनिक स्वामित्वमा आयो अथवा निजी स्वामित्वमा रहेको वस्तु सरकारी स्वामित्वमा ल्याएपछि वा सरकारी स्वामित्वका ल्याउन जरुरी भयो भने ने पाल सरकारले त्यस्तो वस्तु तोक्ने कार्य गरिनु पर्दछ तर ऐन बनेपछि एउटा पनि त्यस्तो तोक्ने कार्य गरिएन भने परिभाषामा उल्लेख गराउनुको औचित्य छैन भनी बुझनुपर्छ ।</p>
<p>(१) संरक्षित स्मारक क्षेत्र घोषित गर्ने सक्ने ।</p> <p>(२) नेपाल सरकारले कुनै प्राचीन स्मारक रहेको ठाउँ वा क्षेत्रलाई संरक्षित स्मारक क्षेत्र घोषित गर्ने चाहिने चार किल्ला खोली सो को सूचना स्मारक रहेको ठाउँ र सो ठाउँ नजिकैको सार्वजनिक स्थलमा समेत एक एक प्रति टाँस्नु पर्नेछ ।</p> <p>(३) उदफा (१) बमोजिमको सूचनामा चित नबुझ्ने व्यक्तिले सो सूचना टाँस भएको मितिले पैंतीस दिनभित्र नेपाल सरकार समक्ष उजुरी दिन सक्नेछ ।</p> <p>(४) उदफा (२) बमोजिम परेको उजुरीमा नेपाल सरकारले अन्तिम निर्णय दिन सक्नेछ ।</p> <p>(५) उदफा (१) बमोजिमको सूचनामा उजुरी परेमा उदफा (४) बमोजिम अन्तिम निर्णय भैसकेकापछि र उजुरी/श्र नपरेमा उजुरी गर्ने हदम्याद समाप्त भैसकेपछि नेपाल सरकारले नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशित गरी कुनै प्राचीन स्मारक रहेको ठाउँ वा क्षेत्रको चार किल्ला खोली सो ठाउँ वा क्षेत्रलाई संरक्षित स्मारक क्षेत्र घोषित गर्न सक्नेछ ।</p> <p>(६) संरक्षित स्मारक क्षेत्रभित्र कसैले टेलिफोन वा विद्युत लाईन जडान गर्न, खानेपानी वा ढलको लागि जमिन खन्न, सडक बनाउन वा मर्मत गर्न, चलचित्र सुटिङ्ग गर्न, पर्वमैला, नाचगान वा सवारीको साधन पार्किङ्ग गर्न वा पोष्टर तस्वीर टाँस्नु पुरातत्व विभागबाट तोकिए बमोजिम स्वीकृति लिनु पर्नेछ ।</p> <p>(७) संरक्षित स्मारक क्षेत्रभित्र कसैले आफ्नो हकभोगको जग्गामा नयाँघर वा भवन निर्माण गर्दा वा साविक आकारमा परिवर्तन हुने गरी आफ्नो घर वा भवनको मर्मत, थपघट वा पुननिर्माण गर्दा त्यस्तो क्षेत्रभित्रको घर वा भवनको शैलीसित मिल्ने गरी पुरातत्व विभागले तोकेको मापदण्ड बमोजिम निर्माण, मर्मत, थपघट वा पुननिर्माण गर्नु पर्नेछ ।</p> <p>(८) नगरपालिका क्षेत्रभित्र पर्ने संरक्षित स्मारक क्षेत्रमा घर वा भवनको निर्माण, मर्मत, थपघट वा पुननिर्माण गर्न चाहने व्यक्तिले पे श गरेको नक्सा नगरपालिकाले प्रचलित कानून बमोजिम पास गर्नुभन्दा अगावै त्यस्तो नक्सा पुरातत्व विभागको स्वीकृति लिनु पर्नेछ । नगरपालिकाबाट यसरी स्वीकृतिको लागि प्राप्त नक्सा अध्ययन गरी पुरातत्व विभागले स्वीकृति दिन, नदिन वा सशोधन सहित स्वीकृति दिन सक्नेछ ।</p>	<p>(१) प्राचीन स्मारक नै घोषणा नगरी प्राचीन स्मारक रहेको ठाउँ वा क्षेत्रलाई संरक्षित क्षेत्र घोषणा गर्नु कच्चा कार्य हो ।</p> <p>(२) घोषित संरक्षित स्मारक क्षेत्र भित्रका घर धनीले घर निर्माण मर्मत थपघट वा पुननिर्माण गर्दा पुरातत्व विभागले तोकिएको मापदण्ड बमोजिम गर्नुपर्ने भनिएको हुँदाहुँदै थपघट, पुननिर्माण गर्ने नपाइने भनिएको होइन भनी बुझनुपर्दछ ।</p> <p>(३) स्वीकृतिको लागि आएको नक्सा अध्ययन गरी पुरातत्व विभागले स्वीकृति दिन पनि सक्छ नदिन पनि सक्छ भन्नुको मतलब मौलिक स्वरूप भन्दा धेरै फरक पन्यो भने नदिन सक्छ भनेको भनी बुझनु पर्दछ ।</p>	

<p>३६. धार्मिक मन्दिर, गुम्बा आदिको संचालन :</p> <p>(१) धार्मिक मन्दिर, गुम्बा आदिको संचालकले त्यस्तो मन्दिर तथा गुम्बामा चढाइएको दान दक्षिणाको रकममध्ये पचास प्रतिशतसम्म रकम सोही मन्दिर तथा गुम्बाको संरक्षण तथा यसको पर्यावरणको सुधारमा लगाउनु पर्नेछ ।</p> <p>(२) धार्मिक मन्दिर तथा गुम्बामा चढाइएको दान दक्षिणाको आय व्यय र त्यसको संचालन सम्बन्धी अन्य व्यवस्था तोकिए बमोजिम हुने छ ।</p> <p>३७. घरजग्गा कर छुट दिने सक्ने : नेपाल सरकारले नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशन गरी निजी प्राचीन स्मारकमा प्रचलित कानून बमोजिम लाग्ने घरजग्गा कर छुट दिन सक्नेछ ।</p> <p>३८. समिति गठन गर्न सक्ने : (१) प्राचीन स्मारकहरूको संरक्षण एवं वर्गीकरण गर्न तथा संरक्षित स्मारक क्षेत्रभित्र निजी हक भोगको जग्गामा बनाइने घर वा भवनको शैली वा मापदण्डका सम्बन्धमा पुरातत्व विभागलाई परामर्श दिन र ऐतिहासिक तथा कलात्मक दृष्टिले महत्वपूर्ण मानिएका प्राचीन स्मारकहरूको उचित संरक्षण गर्ने सम्बन्धमा आवश्यक व्यवस्था गर्न विभिन्न समितिहरू गठन गर्न सकिनेछ ।</p>	<p>(१) ऐनमा छ तर व्यवहारमा छैन ।</p> <p>(२) ऐनमा छ तर व्यवहारमा छैन ।</p> <p>(३) प्राचीन स्मारक निजी हुँदैन । निजी स्मारक प्राचीन स्मारकमा परिणत हुनसक्छ यदि सार्वजनिक स्वामित्व बनाएमा ।</p> <p>(४) स्मारकहरूको संरक्षण एवं वर्गीकरण गर्न भन्नुपर्नेमा प्राचीन स्मारकहरूको संरक्षण एवं वर्गीकरण गर्न भएको छ ।</p>
---	--

<p>४. निजी स्वामित्वमा रहेका प्राचीन स्मारक किल्ला वा आफ्नो संरक्षणमा राख्न सक्ने :</p> <p>(२) कुनै संरक्षित प्राचीन स्मारकको धनीले मोल नलिई त्यसै दिएमा मुख्य पुरातत्व अधिकृतले लिई नेपाल सरकारमा सूचना दिई सार्वजनिक प्राचीन स्मारकमा दर्ता गरी राख्ने गर्नुपर्दछ ।</p>	<p>(१) स्मारकको धनीले मोल नलिई पुरातत्व विभागलाई दिएमा महानिदेशकले नेपाल सरकारमा सूचना दिई सार्वजनिक बनाई प्राचीन स्मारकमा दर्ता गरी राख्ने गर्नुपर्दछ । प्राचीन स्मारक कसैले दिइरहनु पर्दैन । प्राचीन स्मारक पहिले नै सार्वजनिक एवं सरकारी स्वामित्व भइसकेको हुन्छ ।</p>
---	---

<p>५. नेपाल सरकारको पूर्व स्वीकृति लिई मुख्य पुरातत्व अधिकृतले प्राचीन स्मारकका धनीहरूको जिम्मेवारीको कागज गराउन पाउने : (१) सदर मोफसलका कुनै जिल्लामा भएको संरक्षित प्राचीन स्मारकको स्थायी बचाउको निमित्त नेपाल सरकारको पूर्व स्वीकृति लिई मुख्य पुरातत्व अधिकृतले वा निजले खटाएको व्यक्तिले सो प्राचीन स्मारकका धनीहरूसँग जिम्मेवारीको कागज गराउन सक्छ । त्यस्तोमा प्राचीन स्मारकका धनीले सो कागज गरी नदिएमा प्रमुख जिल्ला अधिकारीलाई सो प्राचीन स्मारकको सुरक्षा गरी गराई त्यसको धनी सम्बन्धित नगरपालिकाको प्रमुख, उपप्रमुख वा सदस्य वा गाउँ विकास समितिको अध्यक्ष</p>	<p>(१) जिल्लामा रहेको प्राचीन स्मारकको स्थायी बचाउको लागि नेपाल सरकारको पूर्व स्वीकृति लिई महानिदेशक वा निजले खटाएको व्यक्तिले स्मारकको जिम्मा लिन चाहने व्यक्तिलाई जिम्मेवारीको कागज गराउन सक्छ भनिनु पर्नेमा प्राचीन स्मारकका धनीहरू भनिएको छ, धनी शब्द आपत्तीजनक छ । निजी स्मारकको सवालमा यो कार्य आवश्यक छैन । प्राचीन स्मारकको हकमा प्रमुख जिल्ला अधिकारीले जिम्मेवारीको कागज गराउन सक्छ ।</p>
--	---

५) **विश्वी स्वामित्वमा प्राचीन स्मारक** वा पुरातात्विक वस्तु विना भन्ने प्राचीन विश्वी स्वामित्वमा प्राचीन स्मारक वा पुरातात्विक वस्तुहरू कुनै किसिमको लागि नोक्सानी परेमा वा क्षय पार्ने चोरोमा पुरातात्विक विभागको पञ्चकीर्ण मौख लिई खिन् सक्नेछ । सम्बन्धित व्यक्तिले त्यस्ता प्राचीन स्मारक वा पुरातात्विक वस्तुहरू यथावत रुपमा संरक्षण गर्छु भनी पुरातत्व विभाग समक्ष सो विभागले तोकिएप बमोजिमलिखत गरी संरक्षण गर्न सक्नेछ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम लिखत गरिसकेपछि पनि सम्बन्धित व्यक्तिले लिखत बमोजिम त्यस्ता प्राचीन स्मारक वा पुरातात्विक वस्तुहरूको संरक्षण नगरेमा पुरातत्व विभागले विना मोलम ती प्राचीन स्मारक वा पुरातात्विक वस्तुहरू लिई आफ्नो नियन्त्रणमा राख्न सक्नेछ ।

८. प्राचीन स्मारकको संरक्षणको लागि जमिन खन्न नदिने : (१) प्राचीन स्मारक संरक्षणको निमित्त प्राचीन स्मारक रहेको ठाउँ वरिपरि सुरुङ्ग खन्ने वा विष्फोटक पदार्थ हाली जमिन फोर्ने काममा नियन्त्रण गर्न आवश्यक छ भन्ने नेपाल सरकारलाई लागेमा नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशित गरी त्यसरी सुरुङ्ग खन्न वा विष्फोट पदार्थ हाली जमिन फोर्ने नपाउने गरी तोक्न सक्नेछ ।

(२) उपदफा (१) उल्लंघन गर्ने व्यक्तिलाई दशहजार रुपैयाँसम्म जरिवाना वा डेढ वर्षसम्म कैद वा दुवै सजाय हुनेछ ।

१) विश्वी स्वामित्वमा स्मारक वस्तुहरू प्राचीन स्मारक वा प्राचीन स्मारक हुन सक्नेछ । गी परिभाषा विपरित हो ।

(२) प्राचीन स्मारक मात्र होइन निजी स्मारक रहेको ठाउँको वरिपरि पनि सुरुङ्ग खन्ने, विष्फोटक पदार्थ हाली जमीन फोर्ने पाईदैन यसको लागि नेपाल सरकारले राजपत्रमा सूचना प्रकाशित गरी नपाउने भनी तोक्न सक्छ हुनुपर्ने प्राचीन स्मारक मात्र भनिएको छ ।

(३) संरक्षण हुनुपर्नेमा अन्यथा भएको ।

(४) विष्फोटक पदार्थ हनुपर्नेमा अन्यथा भएको ।

(५) सुरुङ्ग खन्ने वा विष्फोटक पदार्थ हाली जानकारी नदिई जमीन फोर्ने कार्य गर्दा सम्पदा स्मारक क्षति भएमा १० हजार जरिवाना गरे पुग्ने भनियो यो गलत हो स्मारकको विगो बमोजिम भन्नुपर्ने ।

१२. सजाय : यस ऐन बमोजिम नेपाल सरकारको कब्जामा रहेको वा दफा ५ बमोजिम जिम्मेवारीको कागज भएको कुनै प्राचीन स्मारकको सम्बन्धमा वा कुनै पुरातात्विक वस्तुको सम्बन्धमा देहायको कुनै काम गरेमा देहाय बमोजिम सजाय हुनेछ :

(क) कुनै प्राचीन स्मारकलाई नष्ट गरेमा, भत्काएमा, हटाएमा, परिवर्तन गरेमा, विरुप पारेमा वा चोरी गरेमा त्यस्तो प्राचीन स्मारकको विगो बमोजिमको रकम असुल उपर गरी पञ्चवीस हजार रुपैयाँसम्म एक लाख रुपैयाँसम्म जरिवाना वा पाँच वर्षदेखि पन्ध्र वर्षसम्म कैद वा दुवै सजाय ।

(ख) कुनै प्राचीन स्मारकलाई अनधिकृत काममा लगाएमा वा अरु कुनै किसिमसँग हानि नोक्सानी पुऱ्याएमा विगो बमोजिमको रकम असुल उपर गरी पञ्चवीस हजार रुपैयाँसम्म जरिवाना वा पाँच वर्षसम्म कैद वा दुवै सजाय ।

(ग) कुनै पुरातात्विक वस्तुलाई नष्ट गरेमा, भत्काएमा, विरुप पारेमा, चोरी गरेमा वा अनधिकृत रुपमा हटाएमा वा परिवर्तन गरेमा वा कुनै किसिमले हानि नोक्सानी गरेमा त्यस्तो पुरातात्विक वस्तुको विगो बमोजिमको रकम असुल उपर गरी पाँच हजार रुपैयाँदेखि एकलाख रुपैयाँसम्म जरिवाना वा ५ वर्षसम्म कैद वा दुवै सजाय हुनेछ ।

(१) (२) र (३) जिम्मेवारीको कागज भएको प्राचीन स्मारक वा प्राचीन स्मारक नष्ट गरे भत्काए, हटाए, परिवर्तन गरेमा विरुप पारेमा चोरी गरेमा त्यस्तो प्राचीन स्मारकको विगो बमोजिमको रकम असुल गरी जरिवाना २५ हजार देखि १ लाखसम्म जरिवाना र कैद दुवै हुनेछ प्राचीन स्मारक व्यक्तिको स्वामित्वमा हुनुहुँदैन व्यक्तिको स्वामित्वमा भयो भने सवै नष्ट भ्रष्ट हुन्छ ।

(४) पुरातात्विक वस्तुको विगो निर्धारण गर्न सकिदैन स्मारकको विगो निर्धारण गर्न सकिन्छ ।

१३. प्राचीन स्मारक^१ र पुरातात्विक वस्तु वा स्मृतिचिह्नको सारफेर^२, खरिद विक्री निकासी वा संग्रहमा प्रतिबन्ध : (१) नेपाल सरकारबाट नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशित गरी तोकेको ऐतिहासिक पुरातत्व वा कलात्मक वस्तु नेपाल अधिराज्यबाट विदेश निकासी गर्न तथा नेपाल अधिराज्यभित्र पनि एक ठाउँबाट अर्को ठाउँमा सार्न वा कुनै ठाउँमा संग्रह गर्न हुँदैन, कुनै ठाउँमा सार्न^३ संग्रह गर्न परेमा नेपाल सरकारको पूर्व स्वीकृति लिनु पर्नेछ ।

(२) कुनै व्यक्ति वा संस्थाको व्यक्तिगत, परम्परागत वा पुर्ख्यौली संग्रहहरूमा एक सय वर्षभन्दा पुरानो पुरातात्विक वस्तु रहेको छ भने त्यस्तो संग्रहको धनीले सो वस्तु नेपाल सरकारले नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशित गरी तोकिएको म्यादभित्र तोकिएको कार्यालयमा दर्ता गराउनु पर्नेछ^४ ।

(२क) उपदफा (२) बमोजिमको म्यादभित्र^५ कुनै व्यक्ति वा संस्थाले सम्बन्धित कार्यालयमा पुरातात्विक वस्तुहरू दर्ता नगराएमा सो कार्यालयले सम्बन्धित व्यक्ति वा संस्थालाई उपदफा (२ख) बमोजिम लागू जर्बाना तिरेमा सो पुरातात्विक वस्तुहरू दर्ता गर्न सकिने व्यहोरासमेत उल्लेख गरी पैतीस दिनको म्याद दिनेछ ।

(२ख) उपदफा (२क) बमोजिम दिइएको म्यादभित्र कुनै व्यक्ति वा संस्थाले आफूसँग भएको पुरातात्विक वस्तुहरू सम्बन्धित कार्यालयमा दर्ता गराउन ल्याएमा सो कार्यालयले त्यस्ता व्यक्ति वा संस्थालाई पाँचसय रुपैयाँदेखि पाँचहजार रुपैयाँसम्म जरिवाना गरी त्यस्ता पुरातात्विक वस्तुहरू दर्ता गर्नेछ^६ । त्यसरी दिइएको म्यादभित्र पनि कसैले पुरातात्विक वस्तुहरू दर्ता नगराएमा सम्बन्धित कार्यालयको सिफारिसमा पुरातत्व विभागले त्यस्ता पुरातात्विक वस्तुहरू बिना मोलमा लिन सक्नेछ ।

(१) प्राचीन स्मारक र पुरातात्विक वस्तु सार्वजनिक भएको र नेपाल सरकारको अधीनमा स्थापित हुने कुरा भएकोले त्यसले वस्तुको साटफेर विक्री खरिद निकासीको सम्भावना नै हुँदैन । अतः प्रतिबन्ध भन्ने पदले स्वतः सिद्ध प्रतिबन्ध हुने कुरा हो ।

(२) स्मृतिचिह्नको खरिदविक्री निकासी हुने नै भएकोले त्यसमा प्रतिबन्ध लागू हुँदैन यसमा पनि प्रतिबन्ध भनिएको आपत्ती हो ।

(३) प्राचीन स्मारक र पुरातात्विक वस्तु एक ठाउँबाट अर्को ठाउँमा सार्न परेमा राजपत्रमा सूचना प्रकाशित गरी तोकेको ठाउँमा सार्न पाइन्छ भनेर बुझनुपर्ने हुन्छ ।

(४) व्यक्तिसंग पुर्ख्यौली संग्रहमा रहेको ऐतिहासिक कलात्मक वस्तु पुरातात्विक वस्तु भनी दर्ता गराउनुपर्दछ । त्यस्तो संग्रहको धनीले राजपत्रमा सूचना प्रकाशित गरी तोकिएको म्यादभित्र दर्ता गराउनु पर्दछ । दर्ता नभएको वस्तुलाई पुरातात्विक वस्तुको मान्यता दिइनु नहुने भनी बुझनु पर्दछ ।

(५) म्यादभित्रको अर्थ गैरकानूनी ढंगले संग्रह गरिरहेको व्यक्ति भन्ने आण्डा म्याद दिई दर्ता गराउन सूचना जारी गराउन सक्छ । यदि नेपाल सरकारले आवश्यक ठानेमा भनी बुझनु पर्दछ ।

(६) त्यसरी म्यादमा दर्ता गराउन नल्याएमा पुरातत्व विभागले बिनामोलमा लिन सक्नेछ । यदि म्यादभित्र दर्ता गराउन ल्याएमा दर्ता गरिदिने छ हुनुपर्नेमा दर्ता गर्न ल्याएमा जरिवाना लिएर दर्ता गर्ने जुन व्यहोरा ऐनमा उल्लेख छ यो आपत्तीजनक हो ।

(१) भूमिहीनता उन्मूलन वा भूमिहीनता उन्मूलन गर्न चाहने वा त्यही उन्मूलन वा भूमिहीनता उन्मूलन गरिरहेको कुनै व्यक्ति वा संस्थाले नेपाल सरकारले नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशित गरी तोकिएको म्यादभित्र तोकिएको कार्यालयमा आफ्नो नाम दर्ता गरी इजाजतपत्र लिनु पर्नेछ र त्यस्तो उत्पादित प्रत्येक म्यूरियोमा बिक्रेताको नामसहितको नेपाल सरकारबाट स्वीकृत निस्सा लगाएको हुनुपर्छ ।

(६) यस ऐन बमोजिम भए नभएका जाँचबुझ गर्न आवश्यक छ भनी ठानेमा प्रमुख जिल्ला अधिकारी वा यस सम्बन्धमा नेपाल सरकारले नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशित गरी तोकिएको अधिकारीले प्राचीन स्मारक वा पुरातात्विक वस्तु, प्राचीन हस्तकला खरीद बिक्री गर्ने, पसल, संग्रहालय वा म्यूरियो उत्पादन गर्ने, खरीद बिक्री गर्ने, पसल, कारखाना वा त्यस्तो वस्तुहरू राखिएको गोदाम घर वा सबीभित्र बाण्ट लिई पसी खानतलासी गर्ने र कसुर गर्ने व्यक्तिलाई पक्राउ गरी कानून बमोजिम प्रहरी हिरासतमा राख्न सक्नेछ । यस उपदफा बमोजिम वारण्ट जारी गर्ने अधिकार मुद्दा हेर्ने अधिकारीलाई हुनेछ ।

१६. पुरातात्विक उत्खनन् गर्ने स्वीकृत लिन पर्ने : (१) प्राचीन स्मारक रहेको ठाउँमा पुरातात्विक उत्खनन् गर्न चाहने व्यक्ति वा संस्थाले तोकिए बमोजिम नेपाल सरकारको पूर्व स्वीकृति लनु पर्नेछ ।

१६क. कलाकृति तथा स्मारक सम्बन्धी विशेष व्यवस्था : यस ऐनमा अन्यत्र जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि एकसय वर्ष ननाथेका अद्वितीय किसिमका कलाकृति तथा कुनै समयको महत्व दर्शाउने स्मारकहरू पुरातत्व विभागले संरक्षण गर्न गराउन सक्नेछ ।

१७क. पुरातात्विक वस्तुको संरक्षण : (१) निजी स्वामित्वको पुरातात्विक वस्तु बाहेक अन्य पुरातात्विक वस्तु जुनसुकै ठाउँबाट प्राप्त भए तापनि पुरातात्व विभागको संरक्षणमा रहनेछ ।

(१) इजाजत पत्र कसरी हुनेछ र इजाजत पत्र किन के कसना व्यक्तिलाई खलाइ दिनेदैन किनु पर्नेछ भन्ने कुरा नियमावलीमा भएपनि आउनुपर्ने त्यो देखिदैन यो पनि अपठ्यारो कुरा छ ।

(२) खानतलासी गर्न पक्राउ गर्न पाउने अधिकार दिन पनि राजपत्रमा सूचना प्रकाशित गरेको हुनुपर्नेछ ।

(३) प्राचीन स्मारक रहेको ठाउँ मात्र होइन, स्मारक रहेको ठाउँमा पनि उत्खनन् गर्नुपर्ने भन्ने नेपाल सरकारको स्वीकृति लिनु पर्नेछ भन्नु पर्नेमा प्राचीन स्मारकको मात्र उल्लेख । यो ठुटी हो ।

(१) पुरातत्व विभागले संरक्षण गर्न गराउन सक्नेछ र गर्न गराउन पर्नेछमा धेरै अर्थ फरक छ ।

कुनै राणाकालीन घर वा त्यसै कुनैमा कुनै समयको महत्व दर्शाउने कुरा भएमा वा अद्वितीय किसिमको कलाकृति भएमा देखिएमा पुरातत्व विभागले संरक्षण गराउन आवश्यक ठानेमा गराउन सक्छ, नठानेमा सक्दैन यसको निर्णय गर्ने अधिकारी पुरातत्व विभागसँग मात्र हुनुपर्नेछ ।

(२) पुरातत्व विभाग हुनुपर्नेमा अन्यथा भएको ।

<p>१७घ. प्राचीन स्मारक संरक्षण कोष : (१) ऐतिहासिक तथा कलात्मक दृष्टिले महत्वपूर्ण मानिएका प्राचीन स्मारकहरूको संरक्षण गर्न तोकिए बमोजिमको एउटा कोष रहनेछ ।</p> <p>१८. यस ऐन बमोजिम काम गर्ने सरकारी कर्मचारीको बचाउ : यस ऐनले दिएको अधिकार बमोजिम अक्षरले नियतले कुनै कामका लागि कुनै सरकारी कर्मचारी उपर हर्जानाको वा कुनै किसिमको मुद्दा कुनै अड्डा अदालतमा चल्न सक्नेन ।</p> <p>२०. प्रचलित नेपाल कानून बमोजिम हुने : यस ऐनमा लेखिएको कुरामा यसै बमोजिम र अरु कुरामा प्रचलित नेपाल कानून बमोजिम हुनेछ ।</p> <p>तर देहायमा लेखिएको कुरामा देहाय बमोजिम गर्नुपर्छ :</p> <p>(क) जुनसुकै अड्डा अदालतले अन्य प्रचलित नेपाल कानून बमोजिम गर्दा गराउंदा प्राचीन स्मारक वा पुरातात्विक वस्तुको हकमा भने मालधनी जो सुकै भए तापनि त्यस्तो वस्तु नेपाल सरकारको पुरातत्व विभाग वा उक्त विभागले तोकिएको ठाउँमा पठाउंदाका लागि प्रमुख जिल्ला अधिकारीकहाँ पठाउनु पर्छ र सो वस्तु मालधनीलाई दिने वा लिलाम गरिने समेत कुनै कारबाही गर्नुपर्दैन ।</p> <p>२०क. प्रतिस्थान गर्ने वा यथास्थानमा राख्न : दफा २० को प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशको खण्ड(क) बमोजिम पुरातत्व विभागमा प्राप्त हुन आएको प्राचीन स्मारक वा पुरातात्विक वस्तु सम्बन्धित धनी वा गुटियारहरूले प्रतिस्थापना गर्न वा यथास्थानमै राख्न फिर्ता पाउं भनी सम्बन्धित गाउँ विकास समिति वा नगरपालिका र प्रमुख जिल्लाअधिकारीको सिफारिश सहित निवेदन गरेमा त्यस्ता प्राचीन स्मारक वा पुरातात्विक वस्तु फिर्ता दिन मनासिब देखेमा पुरातत्व विभागले सम्बन्धित धनी वा गुटियारहरूसँग आवश्यक कागज गराई फिर्ता दिन सक्नेछ ।</p> <p>२१. नियम बनाउन अधिकार : यस ऐनको उद्देश्य कार्यान्वित गर्न नेपाल सरकारले नियम बनाउन सक्नेछ ।</p>	<p>(१) प्राचीन स्मारक सिद्ध भएको कुरा ऐतिहासिक कलात्मक दृष्टिले महत्वपूर्ण भन्ने पर्दैन । स्मारक भएमा मात्र ऐतिहासिक कलात्मक दृष्टिले महत्वपूर्ण भनी औल्याउन आवश्यक हुन्छ ।</p> <p>(२) असल नियतले हुनुपर्नेमा अन्यथा भएको ।</p> <p>(३) पठाउन लागि हुनुपर्नेमा अन्यथा भएको ।</p> <p>(४) प्रतिस्थापना हुनु पर्नेमा अन्यथा भएको ।</p> <p>(५) कार्यान्वयन गर्न हुनुपर्नेमा अन्यथा भएको ।</p>
--	--

ABOUT THE AUTHORS

- Prof. Dr. Beena Poudyal** - Department of Nehca, T.U
- Prof. Dr. Khadga Man Shrestha** - Ex-Director General, DoA
Kuleswor, Kathmandu
- Dr. Shaphalya Amatya** - Ex-Director General, DoA
Chhauni, Kathmandu
- Dr. Bidur Chalise** - Lecturer
Padma Kanya Campus, T.U
- Purusottam Lochan Shrestha** - Research Scholar
Bhaktapur
- Sukra Sagar Shrestha** - Archaeologist
Kirtipur, Kathmandu
- Suresh Suras Shrestha** - Archaeological Officer, DoA
- Shyam Sunder Rajbamshi** - Chief Archaeological Officer
DoA